

Azər Nağıyev, Vüsal Mehdiyev

**İtaliya Respublikasının dövlət və
hüququnun inkişaf tarixi**

Monoqrafiya

B A K I - 2021

Redaktor: Zaur Əzimli

Korrektor: Hüseyin Aslanov

A.Nağıyev, V. Mehdiyev.

İtaliya Respublikasının dövlət və hüququnun inkişaf tarixi
(Monoqrafiya)

Bakı “Müəllim” nəşriyyatı – 2021 ci il, 88 səh.

© A.Nağıyev, V. Mehdiyev.

Mündəricat:

Giriş	4
I Fəsil. Roman-German hüquq sisteminin İtaliya	
Respublikasının hüquq sisteminə təsiri	7
1.1. Hüquq sistemlərinin müqayisəli səciyyəsi.	7
1.2. Roman-German hüquq sistemi ilə İtaliya	
Respublikasının hüquq sisteminin əlaqəsi.	16
II Fəsil. İtaliya Respublikasının dövlət və hüququnun	
inkışaf tarixi	24
2.1. İtaliya Respublikasında dövlət sisteminin inkışafı....	24
2.2. İtaliya Respublikasının hüquq sisteminin ümumi	
xarakteristikası	39
2.3. İtaliya Respublikasının mülki və ailə hüququ	58
2.4. İtaliya Respublikasının cinayət hüququ və cinayət	
prosesi.....	65
III Fəsil. İtaliya Respublikasının məhkəmə sistemi.....	71
Nəticə	80
Ədəbiyyat siyahısı	84

Giriş

Hüququn rolu və əhəmiyyətinin, cəmiyyətin həyatındakı yerinin yüksəldilməsi bu günün əsas vəzifələrindən biridir. İctimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin gücləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi cəmiyyətin həyatına səmərəli təsir vasitəsi kimi müasir mərhələdə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dünyanın hüquq coğrafiyası müəyyən ərazi hədudlarında formalaşan hüquq sistemlərinin mövcudluğu ilə izah edilir. Müasir dövrdə hüquq coğrafiyasına diqqətin artması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə şərtlənir.

Obyektiv baxımdan bu müxtəlif xalqların və ölkələrin tarixi tərəqqisinin təbiəti və məntiqi ilə müəyyən olunur. Subyektiv amili isə insanların inteqrasiya zərurətini dərk etmələri və onunla barışmaları təşkil edir. Ötən əsrdən fərqli olaraq XXI əsrdə xarici ölkələrin hüquq sisteminin, ümumiyyətlə isə dünyanın hüquq ailələrinin öyrənilməsinə olan maraq daha da artır. Hüquqi sahədə dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından bu çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq hüquq pozuntuları ilə mübarizə sahəsində bağlanan konvensiyalar tərəfləri müxtəlif hüquq sistemlərinin prinsiplərini əks etdirən güzəştli, qarşılıqlı razılığa əsaslanan yollar tapmağa sövq edir.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş dövlətlərin hüquq sistemlərinin, xüsusilə də İtaliya Respublikasının hüquq sisteminin öyrənilməsi yaşadığımız dövrdə vətəndaş cəmiyyəti qurmaq, hüquqi dövlətin formalaşdırılması və inkişafı, hüququn demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi təcrübəsindən faydalanmaq, onun təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi,

şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi baxımından olduqca vacib və əhəmiyyətlidir.

Hüquq elmində də bu problem kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Sovet hüquq ədəbiyyatında İtaliya Respublikasının hüquq sistemi probleminə həsr olunmuş ayrıca ədəbiyyat, monoqrafiya yoxdur. Yalnız hüquq sistemlərinə aid ədəbiyyatlarda İtaliya Respublikasının hüquq sisteminə həsr edilmiş paraqraflar mövcuddur. Bunların da əksəriyyəti monoqrafiya və dissertasiya işləridir. Belə ədəbiyyatlara misal kimi R.Davidin 1988-ci ildə nəşr edilən «müasir dövrün əsas hüquq sistemləri», F.M.Reşetnikovun 1993-cü ildə nəşr edilən «dünya ölkələrinin hüquq sistemləri», A.Y.Suxarevin 2003-cü ildə nəşr etdirdiyi «dünya ölkələrinin hüquq sistemləri» və s. bu kimi monoqrafiya və elmi işləri göstərmək olar. Göründüyü kimi bütün bu ədəbiyyatlar rus dilindədir və rus müəllifləri tərəfindən yazılmışdır. Azərbaycan dilində nəinki İtaliya Respublikasının hüquq sisteminə, heç dünya ölkələrinin hüquq sistemlərinə həsr edilmiş ədəbiyyat yoxdur. İtaliya Respublikasının hüquq sistemi kimi əhəmiyyətli problemin tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənar qalması təəssüf doğurur. Bu mövzuda Azərbaycan dilində tədqiqatın aparılmaması və bu problemə həsr edilmiş rus ədəbiyyatlarının çox-çox əvvəllər yazılması hal-hazırda bu problemə yenidən baxılmasını şərtləndirir. Bu və digər səbəblər problemin tədqiqat mövzusu kimi seçilməsində əsas rol oynamışdır.

İşin məqsədi tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun hərtərəfli öyrənilməsi, onun nəzəri, hüquqi və təcrübi aspektlərinin aydınlaşdırılması və bu mövzu haqqında müxtəlif nəzəriyyə və məktəblərin tədqiqatlarının nəticələrinin təhlil edilməsidir.

Mövzunun tədqiq olunmasında analiz, sintez, induksiya, deduksiya və mücərrədləşdirmə kimi ümumelmi metodlardan, habelə

sosioloji, formal-hüquqi və müqayisəli hüquqşünaslıq kimi xüsusi elmi metodlardan istifadə edilmişdir.

Bu əsər giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, mövzuda istifadə edilən elmi metodlardan bəhs edilir.

Birinci fəsil iki paragrafdan ibarətdir. Burada Roman-german hüquq sisteminin İtaliya Respublikasının hüquq sisteminə təsiri geniş tədqiq və təhlil edilmişdir. Birinci fəslin birinci paragrafı Hüquq sistemlərinin müqayisəli səciyyəsi adlanır. Birinci fəslin ikinci paragrafı Roman-german hüquq sisteminin İtaliya Respublikasının hüquq sistemi ilə əlaqəsi adlanır.

İkinci fəsil dörd paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə İtaliya Respublikasının hüquq sistemi müxtəlif ümumelmi və xüsusi metodlardan istifadə edilməklə öyrənilmişdir. İkinci fəslin birinci paragrafı İtaliyanın dövlətçiliyinin inkişafı adlanır. İkinci paragraf İtaliya Respublikasının hüquq sisteminin ümumi xarakteriktikası adlanır. İkinci fəslin üçüncü paragrafı İtaliyanın mülki və ailə hüququ adlanır. İkinci fəslin dördüncü paragrafı İtaliyanın cinayət hüququ və cinayət prosesi adlanır.

Üçüncü fəsildə İtaliyanın məhkəmə sisteminə aydınlıq gətirilir.

Nəticə hissəsində müəllifin iş üzrə gəldiyi nəticələr öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat siyahısında mövzunun tədqiq olunmasında istifadə edilən monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri, məqalələr və qanunvericilik aktları göstərilmişdir.

I Fəsil. Roman-German hüquq sisteminin İtaliya Respublikasının hüquq sisteminə təsiri.

1.1. Hüquq sistemlərinin müqayisəli səciyyəsi.

İtaliya Respublikasının hüquq sistemini öyrənmək üçün Dünyanın hüquq sistemini, dünyadakı hüquq ailələrini öyrənən hüquq elmlərinin təcrübəsindən faydalanmaq zəruridir. Beynəlxalq əlaqələrin və ünsiyyətin inkişafı dünyanın əsas hüquq sistemlərini; onların prinsip və müddəalarını bilməyi tələb edir. İxtisaslı (peşəkar) hüquqşünas, o cümlədən beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssis yalnız milli hüququ mənimsəməklə kifayətlənməməli, o həm də dünyanın əsas hüquq sistemləri haqqında geniş təsəvvürə malik olmalıdır.

Hüquq coğrafiyası adlandırdığımız bu sahə fərqli semantik anlamda işlədilir. Bir çox mənbələrdə «komparativizm» adlandırılan bu sahə müxtəlif ölkələrdə: «müqayisəli hüquqşünaslıq», «müqayisəli hüquq», «hüququn müqayisəsi», «dünyanın hüquq coğrafiyası» və s., kimi tanınır.¹

Hüquq coğrafiyasının (və ya müqayisəli hüquqşünaslığın) hüquq sahəsi olması barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çox müəlliflər bu sahədə hüquq normalarının sisteminin olmamasını və heç bir alimin onu pozitiv hüququn sahəsi adlandırmamasını əsas tutaraq, bir elm sahəsi kimi onun mövcudluğunu inkar edirdilər. İngilis hüquqşünası Q. Qatteris qeyd edirdi ki, əgər biz müqayisəli hüququn hüququn sahəsi və ya ayrıca bölməsi deyil, tədqiqat və ya öyrənmə metodu olduğunu qəbul etsək, onda bütün şübhələr yox olur. Görkəmli fransız komparativisti R.David yazırdı ki, bu şəksiz həqiqətdir.

¹ Барциц И. Н. Типология современных правовых систем. М., 2000. С. 5.

Hüquq coğrafiyasının elm olmasını fransız komparativisti M. Angel iki istiqamətdən, bir-birindən fərqlənən, eyni zamanda bir-birini tamalayan iki nöqteyi – nəzərdən izah edir.

Birinci istiqamət hər hansı bir ölkənin hüquq institutlarının və problemlərinin öyrənilməsi zamanı müqayisəli metoddan istifadə ilə bağlıdır. Bu halda konkret bir hüquqi problem müxtəlif həcmli müqayisəli-hüquqi əsasda öyrənilir. Bu amil bir qayda olaraq ayrı-ayrı hüquq sahələri daxilində, mikrosəviyyədə müqayisə aparılmasını əhatə edir.

İkinci istiqamət, xarici ölkə hüququnun bütövlükdə hüquq sistemi səviyyəsində əlahiddə öyrənilməsidir. Bura həmçinin hüququn ayrı-ayrı sahələrinin və ya institutlarının da öyrənilməsi daxil edilir. Bu istiqamətdə məqsəd, əvvəllər müqayisə əsasında hüquq tarixini canlandırmaq üçün göstərilən cəhd kimi dünyanın «hüquq coğrafiyasını» yaratmaqdır. Mikrosəviyyədə aparılan belə müqayisədən məqsəd dünyanın hüquq xəritəsində baş verənləri, müasir dövrün əsas hüquq sistemlərinin inkişafının necəliyini, ayrı-ayrı dövlətlərin milli hüquq sistemindəki dəyişiklikləri üzə çıxarmaqdır.

Hüquq coğrafiyasının predmetini müxtəlif hüquq sistemlərinin tarixən yaranmasındakı ümumi qanunauyğunluqlar, prinsiplər, fərqli cəhətlər, onların formalaşması və inkişafı sahəsindəki tədqiqatlar təşkil edir. Obyektini isə dünyanın hüquqi gerçəkliyinin tədqiqi təşkil edir.

Hüquq coğrafiyasının tarixi hüquq sistemlərinin tarixi qədər qədimdir. Lakin, ümumi hüquq nəzəriyyəsindən və hüquq fəlsəfəsindən fərqli olaraq bu sahə elm kimi «müqayisəli hüquqşünaslıq» adı altında XIX əsrin ikinci yarısından formalaşmağa başlayıb. Bu vaxta qədər isə o çox mürəkkəb və uzun bir yol keçmişdir. Hüquq coğrafiyasının (müqayisəli hüququn) inkişafı bu gün də davam edir. Onun məqsəd və vəzifələri dəqiqləşir.

R. Davidin sözləri ilə desək xarici hüquq sistemlərinin müqayisəli metodun köməyilə öyrənilməsi tarixən həmişə mövcud olmuşdur. ¹ Bu o deməkdir ki, müxtəlif ölkələrin hüquqşünasları öz ölkələrinin hüquq sisteminə, yalnız onların daxili cəhət və xüsusiyyətləri nöqtəyi - nəzərindən deyil, həm də başqa hüquq sistemlərinin prizmasından baxırdılar. Bu fikrin tərəfdarları olduğu kimi, onu qəbul etməyənlər də vardır.

Tarixi faktlar göstərir ki, Qədim Yunanıstanda Solon qanunları və Qədim Romada XII cədvəl qanunları müqayisəli metoddan geniş istifadə edilməklə tərtib olunmuşdur. Daha sonra, orta əsrlər dövründə Fransada hüquqi adətlərin müqayisəsi ümumi adət hüququnun prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verdi. İngiltərədə müqayisəli təhlil metodundan ümumi hüquqla kanonik (kilsə) hüququn müqayisəsində istifadə olunmuşdur. Bütün bunlara rəğmən R. David yazırdı ki, dünyanın hüquq xəritəsində qonşu olan hüquq sistemlərinin müqayisəsi hüquq elminin özü qədər qədim bir işdir. Yunan alimi Q. Maridakis deyirdi ki, Aristotel siyasi təşkilatların qanunauyğunluqları haqqında nəticə əldə etmək üçün 158 yunan və barbar şəhərin konstitusiyasını yığıb müqayisə və təhlil etmişdir.

Bəzi hüquqşünaslar hüquq coğrafiyasının yaranması tarixini XIX əsrin 2-ci yarısı və ya fransız müqayisəli qanunvericilik cəmiyyətinin təsis edildiyi 1869 –cu il hesab edirlər. Hətəda bəziləri bu tarixi I Beynəlxalq müqayisəli hüquq konqresinin keçirildiyi 1900-cu il hesab edir.

Sonuncu tədbir hüquq coğrafiyasının tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Birincisi, ilk dəfə məhz bu tədbirdə yeni elm sahəsinin əsaslı problemləri irəli sürülmüş; ikincisi isə konqres müqayisəli hüquq haqqında müzakirələrə bəzi ilkin fikirlər təqdim edə bildi. Çıxışlarda yeni sahənin anlayış və kateqoriyaları ifadə edildi, onun quruluşu

¹ Давид Р., Жоффре-Спинози К. «Основные правовые системы современности» М., 1998. С 7-8

işlənildi, məqsəd və vəzifələri fərqləndirilməklə, onun predmet və metodu məsələsi irəli sürüldü. Konqresdə müqayisəli hüquqşünaslığın (hüquq coğrafiyasının) hüquq elminin müstəqil sahəsi olması fikri müdafiə olundu. Fransız məktəbindən fərqli olaraq alman və ingilis doktrinaları müqayisəli hüquqşünaslığı bütün hüquq sahələrində tətbiq olunan müqayisə metodu kimi qəbul edir və ayrıca elm sahəsi hesab etmirdilər.

Konqresdən sonrakı dövr bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə müqayisəli-hüquqi tədqiqatların aparılması ilə səciyyələnmişdir.

Hüquq coğrafiyasının inkişafında yeni mərhələ 11 dünya müharibəsindən sonra başlandı. Bu dövrdə artıq müxtəlif tipli hüquq sistemlərinin tədqiqi irəli çıxır. Hüquqşünasların diqqət mərkəzində 3 kompleks problem durmuşdu. Birincisi, hüquq coğrafiyasının ümumi nəzəri məsələləri: predmet, məqsəd, funksiyalar, əsas istiqamətlər və s. İkincisi, müasir dövrün əsas hüquq sistemlərinin müqayisəli tədqiqi. Üçüncü qrup problemlər sahəvi hüquq elmləri daxilində müqayisəli-hüquqi tədqiqatların aparılması ilə əlaqələndirilirdi.

Hüquq coğrafiyasının müasir inkişaf mərhələsi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələndirilə bilər;

- 1) müstəqil hüquq sahəsi kimi və tədris fənni kimi formalaşması;
- 2) coğrafi baxımdan onun təsir dairəsinin genişlənməsi;
- 3) bütün səviyyələrdə qloballaşması, ayrı-ayrı institutların yaranması və onun institusional şəkildə rəsmiləşdirilməsi;
- 4) bu sahədə aparılan müqayisəli-hüquqi tədqiqatların dərinləşdirilməsi; və toplanılmış təcrübə materialları əsasında onun yeni konsepsiyasının yaranması.

Dünyanın hüquq coğrafiyasının əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün onun ümumi hüquq nəzəriyyəsidəki yeri və ümumi hüquq nəzəriyyəsinin başqa istiqamətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Hüquq fəlsəfəsinin təhlil obyektlərindən birini müqayisəli-hüquqi metod təşkil edir. Hüquq fəlsəfəsi və hüquq metodologiyası müqayisəli-hüquqi metodu xüsusi elmi metod kimi tədqiq edir. R.David qeyd edirdi ki, fəlsəfə universallıq tələb edir, milli hüququn öyrənilməsinə əsaslanan hüquq fəlsəfəsinin məhdudluğundan danışmaq artıqdır. Müqayisəli hüquq, şübhəsiz ki, belə maneələri aradan qaldırmağa kömək edir.

Müqayisəli hüquqda hüquq sosialogiyası istiqaməti də fərqləndirilir. Bu baxımdan sosialoci yönlü müqayisə növləri olan: hüquq düşüncəsinin öyrənilməsi, hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti, hüquq peşələrinin rolu, həmçinin funksional müqayisə əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman komparativist üçün s. tədqiqat metodu kimi statistika, sorğular, anketləşdirmə və s. istifadəsi vacib sayılır.

Hüquq coğrafiyası və onun başlıca metodu olan müqayisəli metod beynəlxalq hüququn metodoloci aparatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq-hüquqi problemlər də eyni dərəcədə hüquq coğrafiyası üçün əhəmiyyətlidir.

Müqayisəli hüquq (hüquq coğrafiyası) sahəvi hüquq sahələri ilə də sıx bağlıdır. Komparativistikada aparılan əksər tədqiqat işləri sahəvi hüquq elmlərindəki problemlərə həsr olunmuşdur..¹

Dünyanın hüquq coğrafiyası bir qayda olaraq bir çox qüvvədə olan və fəaliyyət göstərən milli hüquq sistemlərin məcmusundan yaranır. Bütün bu hüquq sistemləri bir-biri ilə bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı asılılıqda olmaqla biri digərinə təsir göstərir. Aralarında olan əlaqə və tə'sir fərqləri bir hüquq sisteminin (milli) başqasına nisbətən daha çox ümumi əlamət və cəhətlərə malik olmasını şərtləndirir. Başqalarında isə üstün fərqli cəhətlər daha çox olur. Beləliklə, dünyanın hüquq xəritəsində mövcud olan yüzlərlə hüquq sisteminin arasında bir çoxu üstün oxşar xüsusiyyətlərə malik

¹ Саидов А.Х. «Сравнительное правоведение» М., 2004. с.107

olur. Bu oxşarlıq müxtəlif; tarixi, coğrafi, dini və s. səbəblərə bağlı olur.

Müxtəlif hüquq sistemlərində ümumi əlamətlərin və cəhətlərin mövcud olması onları təsnif edərək müxtəlif me'yarlar əsasında qruplaşdırmağa imkan verir.

Dünya komparativistlərinin diqqətini çoxdan cəlb edən təsnifat məsələsi hüquq coğrafiyasının əsas problemlərindən hesab olunur.

Tam və hərtərəfli təsnifat axtarışında olan hüquqsünaş-komparativistlər təsnifatın əsası kimi ən müxtəlif amilləri –etik, irqi, coğrafi, dindən başlamış hüquq texnikası və hüquq üslubuna qədər götürüdürlər. Bə'zən isə irəli sürülən təsnifatda əsas tapmaq çətin olurdu.

Fransız komparativisti R. Rodyerin fikrincə hüquq coğrafiyasında “komparativistlərin sayı qədər təsnifat mövcuddur.”

1900-cu ildə keçirilən I beynəlxalq Konqresin iştirakçıları fransız, alman, ingilis-amerikan, slavyan və müsəlman hüquq ailələrini fərqləndirirdilər. 1919 – cu ildə keçirilən tədbirdə, iştirakçılar üç hüquq ailəsinin daxil olduğu (fransız, ingilis-amerikan və müsəlman) təsnifatla kifayətlənmişdilər. XX əsrin əvvəllərində A. Esmen hüquq sistemlərini onların “tarixən formalaşması, ümumi quruluşu və fərqli xüsusiyyətlərini” əsas götürməklə aşağıdakı qruplara böldü: latın (roman) qrupu (bura fransız, belçika, italyan, ispan, portuqal, rumın və latın amerikasını ölkələrinin hüququ); hüquq sistemlərinin alman qrupu (bura; alman hüq., Skandinaviya ölkələrinin hüququ, avstriya və macar hüquqları aiddir); ingilis – sakson hüquq sistemi (İngiltərə, ABŞ və ingilis dilli müstəmləkələrin hüquqları); slavyan hüquq sistemi qrupu; müsəlman hüquq sistemi qrupu. A. Esmenə görə roma və kanonik (kilsə) hüququ ayrıca iki original sistem təşkil edir.

XIX əsrin 2-ci yarısında hüquqsünaşların diqqətini hüquq sistemlərinin dilçilik əlamətləri üzrə birləşdirilməsi ideyası çox cəlb

etmişdi. Əgər alman alimləri hüquq sistemlərinin hüquq ailələrində birləşdirilməsini başlıcası irqi və dil əlamətlərinə görə edirdilərsə, fransız komparativistləri etnik əlamətdən irəli gələn hüquqi “qohumluqdan” imtina edərək hesab edirdilər ki, təsnifatın əsasında hüquqi-tarixi amillər durur. Bu sahədə yeni təsnifat nikah və boşanma kimi hüquq institutu nümunəsində həyata keçirilirdi.

R. David təsnifat problemi ətrafında gedən mübahisələrə rəğmən yazırdı: “Heç bir mənası olmayan bu müzakirələrə çoxlu güc sərf olunub. «Hüquq ailəsi» anlayışı bioloji reallıqla heç bir ümumi yaxınlığa malik deyil. Ondan ayrı-ayrı hüquq sistemləri arasındakı oxşarlıq və fərqlərin əhəmiyyətini qeyd etmək üçün yalnız elmi məqsədlərlə istifadə edirlər.

Bu nöqtəyi –nəzərdən bütün təsnifatların öz üstünlükləri var. Hər şey konkret təsnifatın öyrənilən bütün hüquq qaydalarının əsası olan problemin həll edilməsində rolundan asılıdır».

Müqayisəli hüququn inkişafı tarixində dünyanın hüquq sistemlərinin müxtəlif komparativistlər tərəfindən yaradılan çoxsaylı təsnifat qrupları mövcud olmuşdur. Müasir dövrdə hüquq coğrafiyasında daha çox tanınmış komparativistlərdən: E. Qlassonun, A. Levi – Ulmanın, H. Sozer – Hollun, C. Viqmorun və başqalarının təsnifatı öyrənilir.

E.Qlasson öz təsnifatını hüquq sistemlərinin tarixi mənşəyi əsası üzərində quraraq, onları 3 qrupa bölürdü, Birinci qrupa roma hüququnun təsirini daha çox hiss edən- İtaliya, Rumıniya, Portuqaliya, Yunanıstan və İspaniya kimi ölkələr daxil idi. İkinci qrupa roma hüququnun təsiri çox az olan, əsasən adətlərə və barbar hüququna əsaslanan hüquq sistemli ölkələr – İngiltərə, Skandinaviya ölkələri və Rusiya – daxildir. Üçüncü qrupa roma və alman hüquqlarının təsirinə eyni dərəcədə məruz qalan ölkələr – Fransa, Almaniya və İsveçrə – daxildir. Bu təsnifatın zəif tərəfi, ikinci qrupa daxil olan ölkələrə

roma hüququnun təsirinin qəbul edilməməsi idi. Bu təsnifatda daxili vəhdət çatmır.

A. Levi – Ulmanın təsnifatı hər bir hüquq qrupunun daxilində hüquq mənbələrinin roluna əsaslanırdı: 1) «adət (presedent) hüququ» ölkələrinin, kontinental ölkələrin hüquq sistemi; 2) «özünün mütləq sabitliyi və dini xarakteri» ilə səciyyələnən islam hüququ.

İsveçrə alimi H. Sozer–Holl qeyd edirdi ki, yalnız hər bir xalqın daxili dünyasını dərk etməklə onun hüququnun inkişafı xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq olar. Onun təsnifatı irqi əlamətə əsaslanırdı. Buna müvafiq olaraq o hindavropa, semit və monqol hüquq ailələrini fərqləndirir, həmçinin qeyri – sivilizasiyalı xalqların hüquq ailəsini ayırırdı. Hindavropa hüquq ailəsi: hindi, iran, kelt, yunan – roman, alman, ingilis - sakson, latın – slavyan hüquqlarından ibarətdir.

Amerikan alimi C. Viqmor («Dünyanın hüquq sistemlərinin mənzərəsi») ona məlum olan bütün hüquq sistemlərini 16 yerə böldü: misir, mesopotomiya, yəhudi, çin, hindi, yunan, roma, yapon, müsəlman, kelt, slavyan alman, dəniz, kilsə, romanist və ingilis.

Müasir dövrdə hüquq sistemlərinin təsnifatı məsələsi əvvəllər olduğundan daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bunu kəmiyyət göstəricilərindən də görmək olar. XX əsrdə milli hüquq sistemlərinin sayı artaraq 200-ü keçib.

Hüquqi təsnifatın aparılmasının mürəkkəbliyi yenə də qalmaqda davam edir. Bu proses milli hüquq sistemlərinin çoxluğu ilə deyil, müəyyən bir dövrdə götürülən hüquqi inkişafın müxtəlif mərhələlərinin mövcudluğunun mümkünlüyünü şərtləndirən qeyri – ahəngdar sosial və tarixi inkişafı müşayət olunur.

Fransız komparativisti Rene David «hüquq sistemləri» anlamından istifadə etməklə üçlü bölgü ideyasını irəli sürdü. O dünyanın 4/ 5 hissəsini əhatə edən «dini və ənənəvi sistemlər» adı

altında mövcud olan hüquq dünyasının birləşdiyi üç hüquq ailəsini fərqləndirirdi.

Onun təsnifatının əsasında iki me'yar dururdu: ideoloji me'yarlar (bura dini, fəlsəfi, iqtisadi və sosial struktur amilləri daxil edilirdi) və hüquq texnikası me'yarları. Hər iki me'yar ayrı-ayrılıqda deyil, məcmu şəkildə istifadə olunmalı idi. R. Davidin təsnifatı hüquq elmində çox tanınmışdı.

«Hüquq dairələri» anlamından istifadə edən K. Svaygert hüquq coğrafiyasında ikinci istiqamətin daha çox tanınmış nümayəndəsidir. 40 ilə yaxındır ki, o təsnifat me'yarı qismində «hüquqi üslub» anlayışını irəli sürür. Onun sözləri ilə «ayrı-ayrı hüquq qaydaları (sistemləri) və bütöv qruplar özlərinin müəyyən edilmiş üslublarına malikdirlər. Ona görə müqayisəli hüquq elmi bu hüquqi üslubları üzə çıxarmağa və həlledici üslub ünsürlərindən asılı olaraq onları hüquq dairələrində qruplaşdırmağa və ayrı-ayrı hüquq qaydalarını bu hüquq dairələrində yerləşdirməyə cəhd göstərir.

K. Svaygert 8 hüquq dairəsini fərqləndirirdi: roman, german, skandinaviya, ingilis – amerikan, sosialist, islam hüququ, hindi hüququ və Uzaq Şərq ölkələrinin hüququ. Komparativistlərdən H.Kyots və K. Ebert də bu təsnifatın tərəfdarıdır.

Müasir dövrdə başqa bir təsnifata görə dünyanın hüquq sistemləri 2 yerə bölünür: dini (müsəlman, yəhudi və kanonik) və dünyəvi (qərb hüquq sistemləri) ingilis – amerikan, roman – german, skandinaviya; qeyri – qərb hüquq sistemləri-sosialist, ideoloji və afrika adət hüququ.

1.2. Roman-German hüquq sisteminin İtaliya Respublikasının hüquq sistemi ilə əlaqəsi

Roman – german hüquq ailəsinə (sisteminə) roma, kanonik (kilsə) və yerli hüquq ənənləri əsasında kontinental Avropada yaranan hüquq sistemlərini aid etmək olar.

Roman-german hüquq sistemi avropa məkanına aid olan, eyni zamanda ən qədim sayılan hüquq sistemidir. Bu hüquq sisteminin əsasında roma hüququ dayandığından, ona müraciət etməli olacağıq. Ən əvvəl, hüquq sisteminin formalaşması üçün dövlət böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq dövlətdən əvvəl də ola bilər. Lakin hüquq sisteminin formalaşması vahid, güclü bir dövlətin olmasını tələb edir. Roma hüquq sistemi də 10 əsrə yaxın mövcud olan roma dövlətinin təsiri ilə yaranmışdır. Roman-german hüquq sistemini roma hüququ ilə birbaşa əlaqələndirmək düzgün olmaz. Roma hüququ ticarət əlaqələri, pul təsərrüfatı üzərində qurulmuş bir hüquq olub və cəmiyyətin bərabərliyini tələb edir. Orta əsrlərdə isə qeyd etdiklərimizdən heç biri olmadığından Roma hüququndan da istifadə olunmur və Roma hüququ “kitabda hüquq” olaraq qalırdı.¹

Göründüyü kimi Roman – german hüquq sistemi uzunmüddətli hüquq tarixinə malikdir. Bu hüquq sistemi, XII-XVI əsrlərdə Yustinianın Qanunlar toplusu əsasında əksər avropa ölkələri üçün ümumi hüquq elmini yaradan italyan, fransız və alman universitetlərində roma hüququnun öyrənilməsi zəmnində yaranmışdır. Hüquq tarixində «roma hüququnun resepsiyası» adını alan proses baş verdi. İlk dövrdə bu resepsiya doktrinal (nəzəri) formada həyata keçirilirdi. Yəni roma hüququ olduğu kimi tətbiq edilmədən onun anlayışları, inkişaf etmiş strukturu, daxili məntiqi, hüquq texnikası

¹ Барциц И. Н. Типология современных правовых систем. М., 2000. С. 56

öyrənilirdi. Lakin XVI-XVIII əsrlərdə kapitalizmin yarandığı əlverişli bir şəraitdə Roma hüququndan istifadə olunmağa başlayır. Qlassatorlar, postqlassatorlar məktəbləri fəaliyyət göstərir. Roma hüquq sisteminin yaranmasında Roma kilsəsinin böyük rolu olub. Roma imperiyası dağıldıqdan sonra, məhz o, Avropada Romanın mədəni, siyasi, dil və din kimi irsinin mövcudluğuna şərait yaratmışdır.

Roman – german hüquq sisteminin formalaşması, müəyyən mənada, ictimai inkişafın qanunauyğunluqları ilə hüququn siyasət və iqtisadiyyatla əlaqəsi ilə şərtlənirdi. Yeni yaranmaqda olan mülkiyyət münasibətlərinin, mübadilə, ilkin yığın, iqtisadi məcburetə keçilməsi bu prosesə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.¹

Resepsiya hələ orta əsrlər dövründə avropa ölkələrinin hüquq texnikasında və başqa hüquqi hadisələrdə oxşar cəhətlərin yaranmasına səbəb oldu.

Yeni dövrdə burjua inqilabları hüququn sosial təbiətini köklü şəkildə dəyişdi, feodal hüquq institutlarını ləğv etdi və qanunları roman – german hüququnun əsas mənbəyinə çevirdi. Qanuna, milli hüquq sisteminin yaradılması üçün zəruri vasitə kimi baxılırdı. Qanunlara yetirilən bu diqqət məcəllələşdirmənin də həyata keçirilməsini şərtləndirdi. Bu sonuncu proses hüquqa müəyyənlik və aydınlıq gətirməklə, onun tətbiqini asanlaşdırdı və kontinental Avropada hüquq normasına və bütövlükdə hüquqa baxışların formalaşmasının məntiqi yolla başa çatdırılmasına səbəb oldu. Roman – german hüquq sisteminə daxil olan Avropa ölkəsi kimi İtaliyada da bu proseslər baş vermişdir.

Roman-German terminindəki “Roman” Romanı, “German” isə yalnız Almaniyayı əhatə etmir. Roman-German hüquq sistemini şərti olaraq 2 sistemə- 1) Roman və 2) German yarım sistemə bölürlər.

¹ Саидов А.Х. «Введение в основные правовые системы современности» Ташкент, 1988. С. 83

Roman yarım sisteminin başında Fransa durur. Buraya İtaliya, İspaniya, Portuqaliya, Belçika, Hollandiya və s. ölkələr daxildir. Digər yarım sistemin başında isə Almaniya durur. Avstriya, İsveçrə, Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan və s. ölkələri də buraya aid edirlər. Bu sistemə ingilislərin adlandırdığı kimi qitə hüquq sistemi də deyilir. Hazırda avropada bu sistem- Civil Law system- yəni, mülki hüquq sistemi adlanır.

Roman – german hüquq sistemini başqa hüquq sistemlərindən fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək olar: Birincisi, onun roma hüququ ilə üzvi əlaqəsinin olması, onun roma hüququ əsasında yaranması və inkişaf etməsi. Məlum olduğu kimi İtaliya qədim Roma imperiyasının özəyini təşkil etmişdir. Məhz bu səbəbdən də İtaliyanın hüququnda Roma hüququnun izləri daha qabarıq nəzərə çarpır. İkincisi, roman – german hüquq sistemi daha çox doktrinal və ideya – nəzəri səciyyə daşıyır. Bununla əlaqədar olaraq qərb ədəbiyyatında belə bir fikir hökm sürür ki, sivil hüquq sistemində alim – hüquqşünasların əsərləri məhkəmə qərarları kimi mühüm nüfuza malikdir. Onların əhəmiyyəti hüququn formalaşmağa başladığı dövrdə daha da artır. Üçüncü xüsusiyyət, hüququn mənbələri sistemində qanunun xüsusi yer tutmasıdır. İtaliyada da hüququn mənbələri sistemində qanunun xüsusi yer tutur. Dördüncü xüsusiyyət, hüququn ümumi (dövlət) və xüsusi (mülki – ailə, ticarət və s.) hüquq sahələrinə bölünməsidir. Başqa sözlə “Roman-german hüquq sistemində hüquq nəzəri olaraq ius publicuma və ius privatuma bölünür”. Dördüncü xüsusiyyət, Roman-German hüquq sistemi ölkələrində ixtisaslaşdırılmış məhkəmələr mövcuddur. Mülki və cinayət işlərinə ümumi məhkəmələr baxır. Bundan başqa Ticarət, Vergi, Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə məhkəmələr də var. Məhkəmələrin başında Ali Məhkəmə durur. Konstitusiyaya Məhkəməsi konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirir. Konstitusiyaya nəzarəti ideyası ilk dəfə 1803-

cü ildə ABŞ-da, Konstitusiya Məhkəməsi ideyası isə ilk dəfə Avstriyada 1920-ci ildə yaranıb. Konstitusiya Məhkəməsi ideyasının müəllifi normativizm nəzəriyyəsinin banisi Hans Kelzen olmuşdur. ¹

Ən nəhayət, Roman – german hüquq sisteminin başlıca xüsusiyyəti onun məcəllələşdirilmə səciyyəsidir. Bu hüquq sistemində məcəllələşdirmə təcrübəsi geniş yayılıb və bu ənənə Romadan gəlir.

Başqa xüsusiyyətləri də fərqləndirmək olar. Məsələn, mülki və kommertiya hüquqlarının müstəqil xarakter daşması. Bu sistemdə ticarət hüququna xüsusi yer verilməsi və bir çox ölkələrdə mülki məcəllə ilə yanaşı ticarət məcəlləsinin də mövcud olması və s. Belə məcəllələr Belçikada (1807), Avstriyada (1862), Fransada (1807), Almaniyada (1897), İspaniyada (1829, 1885), Niderlandda (1838) və başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərir. ²

Roman – german hüquq sistemində hüququn mənbəyinin vahid anlayışı və ona vahid baxış yoxdur. Hüququn mənbəyi daha çox səlahiyyətli dövlət orqanlarının aktlarında ifadə olunan və rəsmi – müəyyən xarakter daşıyan normaların toplusu kimi başa düşülür.

Mütəxəssislər roman – german hüquq sistemini və ingilis – sakson hüququnu müqayisə edərkən, ənənəvi fərq kimi, birincinin öz təbiətinə görə qanun əsas götürülməklə statut hüququ olmasını, ikincinin isə məhkəmə, presedent hüququ olmasını qeyd edirdilər. Statut hüququ dedikdə bir qayda olaraq, normaların sistemindən ibarət olan hüquq başa düşülür. Dar mənada “statut “ termini və “qanun” anlayışı sinonim kimi işlənir.

Roman – german hüquq ailəsinə daxil olan mənbələr aşağıdakılardır:

- 1) qanun başda olmaqla, bütün normativ aktlar;
- 2) adət hüququ adlanan normalar sistemini təşkil edən , adətlər;
- 3) məhkəmə təcrübəsi, məhkəmə presedenti;

¹ Судебные системы западных государств. М., 1991. С. 4-11;

² Решетников Ф.М. «Правовые системы стран мира» М.,1993. С. 37

- 4) beynəlxalq müqavilələr;
- 5) hüququn ümumi prinsipləri;
- 6) doktrinalar.

Roman – german hüquq ailəsinə daxil olan bütün ölkələrdə yazılı konstitusiyalar var. Onun normaları yüksək hüquqi nüfuza malikdir. Bu özünü əksər ölkələrdə adi qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna məhkəmə nəzarətinin müəyyən edilməsində göstərir. Konstitusiyalarda müxtəlif dövlət orqanlarının hüququyaradıcı səlahiyyətlərinin fərqləndirilməsi hüququn mənbələrinin qruplaşdırılmasına imkan verir.

Avropa hüquq nəzəriyyəsi və qanunvericilik təcrübəsi adi qanunların üç növünü fərqləndirir: məəcəllə, xüsusi qanunlar (cari qanunvericilik) və normalar toplusu. R.David yazırdı ki, müasir dövrdə qanun sözün geniş mənasında « roman – german hüquq ailəsi ölkələrində birinci dərəcəli, demək olar ki, vahid mənbədir» (hüququn).

Hüququn mənbələri sistemində adətlər özünəməxsus yer tutur. O «qanuna əlavə», «qanundan başqa» və bəzən də «qanuna qarşı» formalarda fəaliyyət göstərə bilər.

Məhkəmə təcrübəsinə münasibət müxtəlifdir. O daha çox ikinci dərəcəli (əlavə) mənbələrə aid edilir.

Roman – german hüquq sistemli ölkələrdə hüququn ümumi və xüsusi sahələrə bölünməsi qəbul edilmişdir. Bu bölgü çox ümumi xarakter daşıyır. Ümumi hüquqa, dövlət orqanlarının statusunu və fəaliyyət qaydasını müəyyən edən sahələr və fərdin institutlar aid edilir. Xüsusi hüquqa isə fərdlər arasındakı münasibətləri tənzim edən sahələr və institutlar daxildir. Bölgü üçün əsas meyar ümumi və xüsusi mənafeələrdir (maraqlardır). Müasir dövrdə belə bölgü bir çox hüquq sistemləri üçün adi hala çevrilib. Lakin ilkin və orta əsrlər dövründə bu bölgü yalnız roman – german hüququna daxildir.

Roman – german hüquq sisteminə daxil olan milli hüquq sistemlərində hüququn sahələrə və institutlara ayrılması geniş yer tutur. Bu cür bölgü sistemlərinin mövcudluğu roma hüququnun təsiri ilə əlaqələndirilir.

Fransanın hüquq sistemində ümumi hüquq sahələrinə: konstitusiya hüququ; inzibati hüquq; maliyyə hüququ və beynəlxalq hüquq aid edilir. Xüsusi hüquq sahələri: mülki (xüsusi) hüquq, kommertiya hüququ (ticarət və dəniz hüququ), cinayət prosesual hüququ, cinayət hüququ əmək hüququ, kənd təsərrüfatı hüququ, sənaye mülkiyyəti hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, hava hüququ və beynəlxalq xüsusi hüquq.

Beynəlxalq xüsusi hüquq: əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini müəyyən edir, hüququn kolliziyasına və mülki işlərdə aidiyyətə baxır.

Əksər avropa ölkələrində hüquq sahələrinin təsnifatı alman variantına uyğun gəlir (İsveçrə, İspaniya və Avstriya). İtaliya, Belçika və Hollandiya fransız sxemindən istifadə etməklə belə bir qeyd – şərt müəyyən edir: mülki prosesual hüquq və müflisləşmiş borclular haqqında qanunlar maddi hüquqdan fərqli olaraq xüsusi hüququn formal hissəsini təşkil edir. Ümumi hüquqdan fərqli olaraq xüsusi hüququn böyük hissəsi məcəllələşdirilib. Ümumi hüquqda işə konstitusiya və məcəllə xarakteri daşımayan digər qanunlar üstünlük təşkil edir.

Bir sıra səbəblər üzündən avropa hüquqlarından kənar qalan bir çox milli hüquq sistemləri müəyyən qeyd – şərtlə roman – german hüquq ailəsinə aid edilə bilər. Latın amerikasını hüququ belə hüquq sistemlərindən biridir. Qərb komparativistlərindən bir çoxu Latın Amerikasını ölkələrinə roman – german hüquq ailəsinə daxil etsələr də onları bu sistemin daxilində ayrıca qrup kimi təsnif etmək lazımdır. ¹

¹ Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996. С. 42-50.

Yaxınlıq, özünü birinci növbədə ,onun məcəllələşdirilmiş hüquq olmasında göstərir. Həm də məcəllələr avropa nümunələri üzrə tərtib olunmuşdur. Buna müvafiq olaraq oxşar hüquq sisteminin olmasını, normaların mücərrəd xarakteri meydana çıxardı.

Avropa modelinin əsas götürülməsi müstəmləkə hüququ olan ispan və portuqal hüququnun institutları və kateqoriyalarından istifadə edilməklə qurulmuşdur. Doktrinal xarakter daşıyan digər sənəd braziliyalı Tekser de Freytas tərəfindən hazırlanan «məcəllələşdirmə və sistemləşdirmə hüququ haqqında» işdir. Bu iki sənəd əsasında 1887- ci ildə Sarsfild tərəfindən Argentinanın Mülki məcəlləsi hazırlanmışdır. Uruqvayda da eyni qaydada Mülki Məcəllə hazırlandı. Paraqvay argentinada modelini, Kolumbiya və Ekvador isə bəzi yeniliklərlə Çilinin mülki məcəlləsinin resepsiya etmişdir. Bunun ardınca digər hüquq sahələrinin, o cümlədən ticarət məcəlləsinin sistemləşdirilməsi həyata keçirildi.

Latın Amerikasını ölkələrinin ABŞ-dan məhkəmə sisteminin qurulması və fəaliyyəti prinsiplərini əxz etmələrinə baxmayaraq, burada ABŞ-dan fərqli olaraq məhkəmə təcrübəsi hüququn mənbəyi hesab olunmur (əksər ölkələrdə). Skandinaviya ölkələrinin hüquq sisteminin inkişafında roma hüququnun rolu Fransa və Almaniyaya ilə müqayisədə az olmuşdur. Bu şimal dövlətlərində FMM və AMQ bənzər məcəllələr yoxdur. Kontinental Avropa ölkələrinə nisbətən burada məhkəmə təcrübəsi daha əhəmiyyətli rol oynayır.

Şimal hüquq sistemləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin olması bu ölkələr arasında tarixən mövcud olan siyasi , iqtisadi və mədəni əlaqələrlə izah edilir.

Roman-German hüquq sistemində Roman və German yarım sistemləri mövcuddur. İtaliya Roman-German hüquq sisteminin Roman yarım sistemində daxildir. Roman-German hüquq sistemindəki

Roman və German yarım sistemlərinin arasındakı aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. German yarım sisteminə daxil olan ölkələrdə mülki hüquq ümumi və xüsusi hissələrdən ibarətdir. Ümumi hissədəki hüquq xüsusi hüquqa nisbətən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Roman yarım sisteminə daxil olan ölkələrdə isə hüquq sahələrinin ümumi və xüsusi hissələrə bölünməsi səciyyəvi deyil. Məhz buna görə də İtaliyada mülki və ailə hüququ, cinayət hüququ və s. hüquq sahələri ümumi və xüsusi hissələrə bölünmür.
2. Roman yarım sisteminə daxil olan ölkələrdə ailə hüququ ayrıca hüquq sahəsi hesab olunmur və buna aid ayrıca məcəllə də yoxdur. Təsadüfi deyil ki, İtaliyada ailə hüququ sahəsində vahid məcəllələşdirilmiş akt yoxdur. German yarım sisteminə daxil olan ölkələrdə isə ailə hüququ ayrıca hüquq sahəsidir.
3. Roman yarım sisteminə daxil olan ölkələrdə konstitusiya qanunları hüquqi qüvvəsinə görə konstitusiyadan aşağıda durur. Roman yarım sisteminə daxil olan ölkə kimi İtaliyada qanunların iyerarxiyasında vəziyyət belədir. German yarım sisteminə daxil olan ölkələrdə isə konstitusiya qanunları konstitusiyanın tərkib hissəsi sayılır və onunla eyni hüquqi qüvvəyə malikdirlər. ¹

¹ Сухарев А.Я. «Правовые системы стран мира» Инфра-М 2003. С.186-200

II Fəsil. İtaliyanın dövlət-hüquq inkişafı.

2.1. İtaliya dövlətçiliyinin inkişafı.

XIX əsrin 60-cı illərinə qədər İtaliya bir sıra tarixi səbəblərə görə geridə qalmış siyasi cəhətdən pərakəndə vəziyyətdə olan ölkə olaraq qalırdı. XIX əsrdə Avropa ölkələrində baş vermiş siyasi inqilablar və inqilabi proseslər İtaliyanın vahid dövlət halında birləşməsi və onun kapitalist inkişaf yoluna qədəm qoyması üçün əlverişli zəmin yaratdı. Milli azadlıq müharibələri, Fransa və Avstriya hökmranlığına qarşı baş vermiş üsyanlar nəticəsində İtaliya vahid dövlət kimi formalaşdı. XIX əsrin 60-70-ci illərində səkkiz italyan dövlətinin birləşməsi başa çatdı. 1870-ci ildə italyan krallığının tərkibinə Papa vilayəti olan Pontifikat daxil edildi. Bu hadisələrdən sonra İtaliyanın vahid Milli dövlət olaraq tarixi başladı.

Həmin dövrdə İtaliyanın əsas qanunu 1860-cı ildə artıq bütün ölkəyə yayılmış 1848-ci il «Pyemont statutu» idi. Bu konstitusiya 1830-cu il fransız Xartiyasını xatırladırdı.¹

XX əsrin əvvəllərində İtaliya başda kral durmaqla konstitusiyalı monarxiya olaraq qalırdı. Qanunverici hakimiyyəti şəxsiyyəti müqəddəs və toxunulmaz elan olunmuş kralla birlikdə iki palatalı parlament həyata keçirirdi. Dövlət başçısı olan kral qanunları təsdiq edir, onların icrası üçün dekretlər verir, hökuməti təşkil edir, dövlətin bütün vəzifəli şəxslərini təyin edir, silahlı qüvvələrin baş komandanı kimi o müharibə elan edir, beynəlxalq müqavilələr bağlayırdı. Kral parlamentin palatalarının sessiyalarını çağırmaq və onları buraxmaq hüququna malik idi.²

¹ Попов Н. Ю. Правовая система Италии : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1984. 25 с.

² Решетников Ф.М. «Правовые системы стран мира» М.,1993. С. 759.

Parlament Senat və Deputatlar palatasından ibarət idi. Senatorlar kral tərəfindən ömürlük təyin olunurdu. Deputatlar palatası beş il müddətinə seçilirdi, lakin kral tərəfindən vaxtından əvvəl buraxıla bilərdi. Seçkilər majoritar sistem üzrə keçirilirdi. Sonradan aparılmış islahatlar nəzərə alınmaqla seçki hüququ yalnız otuz yaşa çatmış kişilərə, savadı olan və ya birbaşa vergi ödəyən, yaxud torpaq mülkiyyətinə və ya mənzilə malik olan və ya hərbi mükəlləfiyyət çəkmiş iyirmi bir yaşa çatmış kişilərə verilirdi.

Hökumət parlament qarşısında deyil, kral qarşısında məsul idi. Hökumət qanunları dayandıran və parlamentin səlahiyyətinə aid olan məsələlər üzrə sərəncamlar verə bilərdi.

Konstitusiyada əsas demokratik azadlıqlar təsdiq olunmuşdur. Bununla belə onların qanunlarla məhdudlaşdırılmasının mümkünlüyü də nəzərdə tutulurdu.

XX əsrin əvvəllərində kral hakimiyyətinin rolu xeyli azaldı. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində demokratikləşmə zamanı hökumət parlament qarşısında cavabdehlik daşımağa başladı. Hökumət hətta parlamentin buraxılması məsələsini də həll edə bilərdi.

Əvvəllər olduğu kimi XX əsrdə də İtaliya üçün dövlətlə Vatikan arasında münasibətlər olduqca əhəmiyyətli idi. Onların arasında Pontifikatın dövlət tərkibinə qatılması ilə münafişə 1871-ci ildə katolik kilsəsinin beynəlxalq məsələlərdə müstəqilliyini, papanın hakimiyyətini, Vatikan ərazisi üzərində onun illik renta almaq hüququnu tanınması ilə də həll olunmadı. Papa münafişənin bu cür şərtlərlə həll olunmasına razılıq vermədi. O, Roma daxil olmaqla keçmiş Pontifikatın bütün ərazisində öz hakimiyyətini bərpa edilməsini, kralın konstitusiya ilə ona verilmiş dini iyerarxları təyin etmək hüququndan imtina etməsini tələb etdi.

İtaliya Birinci Dünya Müharibəsində qalib gəlmiş ölkələrdən biri olsa da müharibə sosial ziddiyyətləri xeyli kəskinləşdirdi. Belə ki, o

zaman İtaliya sənaye cəhətdən geridə qalmış ölkələrdən biri idi. Bunun da başlıca səbəblərdən biri ölkənin cənubunda feodal münasibətlərin mövcud olması idi. Belə şəraitdə Birinci Dünya müharibəsinə qoşulan İtaliyanın hakim burjua dairələrinin məqsədi yeni satış bazarları əldə etmək, xammal mənbələrini ələ keçirmək, özgə xalqları talan etmək hesabına varlanmaq idi. Müharibə illərində İtaliya sənayesi, xüsusilə hərbi sənayesi xeyli inkişaf etmişdi. Sənayenin təmərküzləşməsi prosesi gücləndi. Lakin müharibədən sonra ölkədə ciddi iqtisadi çətinliklər baş verdi, nəinki zəhmətkeşlərin, həm də orta və xırda burjuaziyanın iqtisadi vəziyyəti xeyli pisləşdi.

Birinci dünya müharibəsi İtaliyanı iqtisadi cəhətdən xeyli zəiflətdi. Sənaye maliyyə sistemi acınacaqlı vəziyyətdə idi. İşsizlik, yoxsulluq geniş vüsət almışdı. Rusiyada 1917-ci ildə oktyabr çevrilişinin təsiri altında 1919-cu ildə İtaliyanı kütləvi tətıl hərəkatı bürüdü. İqtisadi böhran siyasi böhrana keçirdi. Belə bir şəraitdə zəhmətkeşlərin inqilabi əhval rühiyyəsi xeyli artdı. 1920-ci ildə İnqilabi hərəkat ən yüksək nöqtəyə çatdı. Belə ki, həmin ildə ölkənin şimalında italyan fəhlələri ayrı-ayrı sənaye müəssisələrini ələ keçirərək istehsal idarə etmək üçün fabrik, zavod komitələri yaradırdılar. Cənubda işə batraklar və yoxsul kəndlilər mülkədarların xam torpaqlarını ələ keçirirdilər. Hökumət orduya bir o qədər də etibar etmədiyinə görə silahlı qüvvədən istifadə etməyə cürət etmədi. Həmkarlar ittifaqları sürətlə artırdı. 1919-cu ildə parlament seçkilərində sosialist partiyası qələbə qazandı. Bütün bunlar İtaliyada inqilabi situasiyanın yaranması göstərirdi. Köhnə burjua partiyalarının: iri burjuaziyanın partiyası olan liberalların, katolik partiyası olan «Popilyari»nin, milli aqrar partiyasının nüfuzu azaldı. Sosialist partiyasını fraksiyalara bölündü. 1921-ci ildə kommunist partiyası yaradıldı.

Sosial gərginliyə azaldmağa çalışan burjua hökuməti fəhlə və kəndlilərə müəyyən güzəşitlər etməyə məcbur oldu. Bir sıra islahatlar keçirilirdi. İşsizlərin sosial sığortasına dair qanun, xam torpaqların özbaşına olaraq ələ keçirilməsinə yol verilməsi haqqında fərman qəbul olundu.

Dünya müharibəsindən sonra sosial böhran şəraitində italiyada ilk faşist təşkilatları yarandı. Hələ 1915-ci ildə sosialist partiyasının keçmiş üzvü Binito Mussolini ilk faşist təşkilatlarının əsasını qoydu. 1919-cu ildə o birinci Dünay müharibəsində «qələbələrin beynəlxəq bəhrələlərini əldə etmək» uğrunda mübarizə şurası altında faşist partiyası yaratdı. «Müharibə iştirakçılarını italyan ittifaqını», «faşist komanante» təşkil etdi. Bu təşkilat faşist partiyasını əsası oldu. Beləliklə şovinist əhval –ruhiyyəli mürtəcə zabitlərdən ilk faşist dəstələri yaradıldı. Faşistlər xalq kütlələrini öz tərəfinə cəlb etmək üçün sosial demoqoqiya geniş istifadə edirdilər. 1919-cu ildə faşizmin irəli sürdüyü proqramda iqtisadi və siyasi tələblər səslənirdi. İqtisadi sahədə proqramda səkkiz saatlıq iş gününün müəyyən olunması təminatlı minimum əmək haqqı istehsal üzərində nəzarətini tətbiqi hərbi sənayenin milliləşdirilməsi tələb olunurdu. Kəndliləri öz tərəfinə çəkmək üçün faşistlər «torpaq onu becərənə verilməlidir» şüarını irəli sürürdülər. Siyasi sahədə müəssisələr məclisinin çağırılması monarxiyanın və senatın ləğv olunması güclü hakimiyyətin Milli vahidliyinin yaradılması, millətlərin bərabərliyi, mətbuat azadlığı, ümumi, bərabər, müstəqil seçki hüququ tələb olunurdu. Xarici siyasətdə «Böyük İtaliya» yaratmaq, yəni yeni ərazilər və müstəmləklər ələ keçirtmək məqsədi ön plana keçirdi. Faşist partiyası ümumi sahibkarlıq konfederasiyası və aqrarlar assosiasiyası simasında qüdrətli havadarlarının maliyyə dəstəyi hesabına xeyli möhkəmlənmişdir. Xalq kütlələrinin müəyyən hissəsi və hüsusən şəhər və kəndin ruhdan düşmüş xırda burjua elementləri fəhlə siniflərin

geridə qalmış hissəsi faşistlərin tərəfinə keçmişdi. Bunların hesabına faşist dəstələri xeyli çoxalır, hökumət nəinki bütün təhlükəli prosesin qarşısını almır, hətta bunu müdafiə edirdi.

1920-ci ilin oktyabrında Mussolini başda olmaqla faşist rəhbərliyi İtaliyanın hakimi dairələrini «xalqın idarəsinin» təzahürü kimi təqdim etdiyi bir neçə min silahlı faşistin iştirakı ilə romaya yürüş təşkil etdi. Mussolinin hakimiyyətinin qayda yaratmaq iqtidarında olan millətin nümayəndələrinə verməsi tələbini ümumi sahibkarlar konfederasiyası və ordunun ali zabidləri dəstəklədi. 1922-ci il oktyabrın otuzunda İtaliyanın kralı Mussolini hakimiyyətin başçısı təyin etdi.

İlk vaxtlarda Mussolinin hökuməti yekcins deyil, koalisiyalı xarakter daşıyırdı. Burada faşistlərlə bərabər liberallar və digər partiyalardan təmsil olunmuşdur. Parlamentdə müxalifət saxlanılmışdır.

Öz mövqelərini möhkəmlətmək məqsədi ilə Mussolini hökuməti 1923-cü ildə seçki qanununun qəbul olunmasına nail olundu. Yeni qanuna görə İtaliya vahid seçki dairəsi elan olundu. Bu dairədən səsvermə partiya siyahıları üzrə keçirilirdi. Siyahısı (bütün verilmiş səslərin ən azı $\frac{1}{4}$ qazanmış) nisbi səs çoxluğu toplamış partiya parlamentində deputat yerlərinin $\frac{2}{3}$ –ni əldə etmiş sayılırdı. Qalan yerlər səs qazanmış digər partiyalar arasında proporsional bölünürdü. 1924-cü il parlament seçiklərinin nəticələri Mussolinin planları ilə üst-üstə düşdü. Beləliklə artmaqda olan faşist terroru şəraitində keçirilmiş seçkilər nəticəsində faşist partiyası parlamentdə mütləq çoxluq əldə etdi. Toplanmış 12 min səsədən 4 milyonu faşistpərəst qüvvələrin leyhinə verilmişdir.

Hakimiyyətdə öz mövqelərini möhkəmlətmiş Mussolini hökuməti mövcud rejimin ləğvinə başladı. 1926-1927-cı illərdə «Fövqəladə qanunlar» qəbul olundu. Bu qanunlar həmkarlar ittifaqlarını

(milliləşdirilmiş faşist həmkarlar ittifaqları istisna olmaqla) və bütün siyasi partiyaların (faşist partiyası istisna olmaqla) qadağan etdi. Fəal antifaşistlərə divan tutulurdu. Bütün müxalifət qəzetləri bağlanmışdır. Bələdiyyə qanunlarının orqanlarının seçilməsi ləğv olundu. Siyasi cinayətlərinə görə ölüm cəzası bərpa olundu. Buna baxmayaraq, ölüm cəzası nadir hallarda tətbiq edilirdi və 1940-cı ildə müharibə başlayana qədər qeyri-siyasi cinayətlərə görə ümumilikdə doqquz edam gerçəkləşdi.¹ Məhkəmədən kənarında represiyalar (adalara inzibati sürgün) tətbiq olunurdu. Fövqəladə tribunalar yaradılmışdır.

Beləliklə də, İtaliyada terror faşist diktaturası bərqərar olunmuşdur.

1848-ci il Pyemont statutu formal cəhətdən qüvvədə idi. Lakin faktiki olaraq tətbiq olunmurdu. Əslində faşistlər dövlət aparatını istədikləri kimi yenidən qurmuşdular. Monarxiya formal cəhətdən saxlanılmışdır. Və Mussolinin kral qarşısında məsul idi. Əslində isə kağız üzərində idi. 1925-ci il hökumət başçısının vəzifə və səlahiyyətlərinə dair qanun bütün icra hakimiyyətini səlahiyyətlərini hökumət başçısına verdi. Onu kral təyin edir və geri çağırır. O, yalnız kral qarşısında məsul idi. Hökumətin parlament qarşısında məsuliyyətinə son qoyulmuşdur. Hətta qanunla müəyyən edilmişdir ki, hökumətin razılığı olmadan heç bir məsələ parlamentin gündəliyinə daxil edilə bilməz. Bununla hökumət başçısı parlamentin işlərinə rədd olunmuş qanun layihəsinin təkrar səsvermə hüquq verdi. Nazirlər baş nazirin təklifi ilə kral tərəfindən təyin olunurdu. Əslində onların təyin və azad olunması hökumət başçısından aslı idi. Onlar parlament qarşısında deyil, kralın lakin daha çox hökumət başçısının qarşısında məsul idi.

Faşist rejimi bütün icra hakimiyyətinin baş nazirə verməklə kifayətlənmədi. Qanunvericilik sahəsində də ona görə geniş səlahiyyət

¹ Indro Montanelli; Storia d'Italia, vol 6, pag 215

verilmişdir. Belə ki, icra hakimiyyətinin hüquq normalarının vermək haqqında 1926-cı il qanunu müəyyən etdi ki, hökumət başçısı dövlət aparatının təşükili və fəaliyyətində aid qanunların icra olunmasını nizamlayan qərarlar verə bilərdi. Bundan başqa qanun və fəaliyyəti üzrə və müstəsna hallarda hökumət başçısı qanun qüvvəsinə malik olan qərarlar da verə bilərdi. Qanun hansı halların müstəsna hall olduğun müəyyən etmədi. Bunu hökumət başçısı müəyyən edirdi. Bu cür qərarların sonralar parlament tərəfindən bəyənilməsi barədə qanunu qeydinin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Çünki parlament hökumət başçısına heç bir təsir göstərə bilməzdi. Bu əslində qanunverici hakimiyyətin hökumət başçısının əlində cəmləşməsi ləmək idi.

Qanunlar vermək səlahiyyətindən hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququnda məhrum edilmiş parlament artıq lazımsız bir quruma çevrilmişdir. Lakin parlament xalqla hökumət arasında (qismən xarici aləm üçün) vahidliyi nümayiş etdirmək üçün saxlanılmışdır.

1928-ci il siyasi nümayəndəlik islahatı ali nümayəndəlik orqanların təşkilinin demokratik prinsiplərini ləğvinə yönəldilmişdir. İslahat parlamenti lazımi tərkibini təyin etməlidir. İslahata görə İtaliya əvvəllər olduğu kimi vahid seçki dairəsi olaraq qalırdı. Parlamentə 400 deputat seçilməli idi. Deputatlığa namizədlərin faşist sindikatlarının ali orqanları olan faşist həmkarlar ittifaqlarının (onlar 800 namizəd irəli surməli idi) və mədəni təbliğətçilik və digər faşistpərəst təşkilatların ali orqanların (200) namizəd irləi sürülürdü. Bu min nəfər namizəddən böyük faşist şurası 400 nəfər seçərək siyasi siyahı tərtib edirdi. Siyahı dərc olunduqdan sonra seçicilərin səs verməsinə çıxarılırdı. Başqa sözlə desək seçicilər bu təyinatı bəyənəməli idi. Səsvermədə iştirak edənlərin ən azı 50% siyahının leyhinə səs verdikdə, 400 namizədin hamısı seçilmiş sayılırdı. Həmin siyahı 50% az topladıqda yeni seçkilər təyin olunurdu. Bu zaman səsvermə hüququna malik olan 5000 üzv olan leqal, yəni faşist və

faşistpərəst təşkilatların təklif etdikləri rəqabət siyahıları irəli sürülürdü. Nisbi səs çoluğu toplamış siyahı $\frac{3}{4}$ deputat yeri əldə etmiş olurdu. Qalan mandatlar əldə olunmuş səslərin sayına proporsional olaraq digər siyahılar arasında bölünürdü.

Seçki hüququ həmkarlar ittifaqına və ya ən azı 100 lirə birbaşa vergi ödəyən yaxud qiymətlə dövlət və bank kağızlarına malik olan, və ya dövlətdən pensiya və ya məvacib alan, və ya ruhani rütubəsinə malik olan 21 yaşına çatmış italyan vətəndaşlarına verilirdi. Bu o demək idi ki, əhalinin yalnız bir hissəsi olan varlılar və faşizmin nöqtəyi nəzərindən sadıq hissəsi seçki hüququna malik idi. Əslində seçicilərin də ruhu yüksək deyildi. Onlar böyük faşist şurasının irəli sürdüyü siyahını formal cəhətdən bəyənməli idilər.

Faşistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra yerli nümayəndəlik özünidarəetmə orqanları ləğv olunmağa başladı. 1926-1928-1932-ci illərin qanunları ilə yerlərdə seçkili orqanları fyaşist partiyası sinliqatla təşkilatları tərəifndən irəli sürülmüş namizəldərdən təyin olunan orqanlar əvəz edildi. Ən aşağı həlqə kralın alından Daxili İşlər Naziri Mussolinin tərəifindən təyin olunan podekslər, starşinalar və vilayət prefektləri tərəifindən təyin olunan bələdiyyə şuraları idi. Prefektlər də Daxili İşlər Naziri tərəifindən təyin olunurdu və onların da yanında şuralar yaradılmışdır. Hər iki Şura müvafiq olaraq podekslərin və prefektlərin yanında yalnız məşvərətçi funksiyalarını daşıyırdı. Güya əməklə kapitalın mənafeylərini bərişdirməq əslində isə intisarların iqtisadi və siyasi hökmoranlığının gücləndirmək məqsədi «korporativ dövlət» yaratmaq ideyası ilə irəli sürülürdü. Faşist dövləti yaratdığı totalik diktaturanı zəhmətkeş insan haqda, «qayğı»ilə pərdələməyə çalışırdı. Beləliklə, 1926-1934-cü illər qanunları ilə İtaliyada korporativ dövlət yaradıldı. «korporativ dövlət» yaratmaq istiqamətində atılmış ilk addım 1926-cı il «kollektiv əmək münasibətlrin hüquqi təşkili haqqında» 1926-cı il qanunu oldu.

fəhlələrin fəaliyyətində olan həmkarlar ittifaqları buraxıldı. Qanun əmək münaqişələrini xüsusi olaraq yaradılmış əmək məhkəmələrinə həvalə edirdi. Bu məhkəmənin qərarları həmin sindikata daxil olanlar həm də sindikatda olmayanlar üçün məcburidir. Qərarı pozanlar cinayət məsuliyyəti daşıyırdı. Korporativ sisteminin əsas prinsipləri 1927-ci il əmək xartiyasında ifadə olunmuşdur. Korporasiyalar dövlət orqanları sayılırdı. Onlar əmək münasibətlərinin və istehsalatın nizamlanması sahəsində sindikatlar üçün məcburi olan qərardad verə bilərdi. Ölkədə (istehsalatın sahələri üzrə) 22 korporasiya yaradılmışdır. Hər bir korporasiyanın tərkibi faşist həmkarlar ittifaqının faşist partiyasını nümayəndələrindən ibarət idi. Hər bir korporasiyanın sədri Mussolini idi. 1930-cu ildə hökumətin yanında Mussolini başda olmaqla istehsalat və əmək məsələləri üzrə məşvərətçi orqan olan korporasiyaların Milli şurası yaradıldı. Korporasiyalar iş şəraiti (iş vaxtı, əmək haqqı) və əmək münaqişələri (tətillər qadağan idi) ilə bağlı məsələlər həll edildi. Lakin hər dəfə qərarlar sahibkarların xeyrinə qəbul olunurdu.

Korporativ quruluş bərqərar etmiş Mussolini parlamentin daha doğrusu onun qalıqlarını ləğv etdi. 1939-cu ildə ləğv olunmuş parlamentin əvəzinə hökumət üzvlərindən faşist partiyasının ali orqanlarından korporasiya şuralarından və ayrı-ayrı mütəxəssislərdən ibarət «faşi» (faşist təşkilatları) və korporasiyalar palatası yaradıldı. Onun üzvlərini Mussolini təşkil edirdi. Palatanın funksiyası «qanunların verilməsində hökumətlə əməkdaşlıq etmək» idi.

«Korporativ dövlətin» mexanizminə faşist partiyası mühüm rol oynayırdı. Faşist partiyası mərkəzləşdirilmiş bürokratik dövlət orqanına çevrildi. Partiya nizamnaməsi kral fərmanı ilə təsdiq olunurdu. Faşist partiyasına «Duçe» seçkili olmayan və əvəzedilməz rəhbər sayılan Mussolini başçılıq edirdi.

Partiya orqanları təkbaşına və kollegiya orqanlarına bölünmüşdü. Təkbaşına orqanlara «Duçe», baş və inzibati katiblər, federal katiblər, partiyanın aşağı təşkilatlarının katibləri olan faşist ittifaqları (faşi) aid idi. Hər bir təkbaşına orqan yanında məşvərətçi kolleqial orqan: Duçenin yanında böyük faşist şurası baş və inzibati şuralar yanında Böyük faşist şurası, baş və inzibati katiblər yanında Milli direktoriya və Milli Şura, federal katiblər yanında əyalət direktorları faşist ittifaqlarının katibləri yanında direktoriyalar fəaliyyət göstərirdi. Kollegiyalar orqanlar əsas funksiyalar daşıyırdı.

Faşist partiyasının dövlət təşkilatına çevrilməsi böyük faşist şurasının səlahiyyətləri haqqında 1928-ci ildə verilmiş qanunla rəsmiləşdirildi. Bu qanuna əsasən Böyük faşist şurası partiya və dövlətin ali orqanı elan olundu. Beləliklə, faşist partiyası dövlət aparatının bir hissəsinə çevrildi. Hökumət başçısı həm də böyük şuranın sədri idi. Şura konstitusiyanın məsələləri idarə edir, mühüm qanun layihələrini müzakirə edir, məsul vəzifələrə təyinetmə məsələləri ilə məşğul olurdu.

Partiyanın bütün orqanları yuxarıdan təyin olunurdu. Müssolininin təqdimatı ilə böyük faşist şurasının üzvlərinin baş və inzibati katibləri təyin olurdu. Daimi fəaliyyət göstərən partiyanın mərkəzi orqanı olan Milli direktoriyanın üzvləri baş katibin təqdimatı ilə böyük faşizm şurası tərəfindən təyin olunurdu. Baş katib federal katibləri təyin edir və sonuncuların təklifi ilə əyalət direktoriyaların üzvlərini təsdiq edirdi. Federal katiblər Milli direktoriyanın yanından məşvərətçi orqan olan Milli şuranın üzvləri idi. Partiya üzvlərinə dövlət vəzifələri tutmaqda, eləcə də digər məsələlərdə üstünlük verilmişdir. İtaliyada katolik kilsə faşist rejiminə ideoloji dəstək verən mühüm qüvvə olmuşdur. 1929-cü ildə faşist hökuməti ilə Roma papası arasında Lateran müqaviləsi bağlandı. Katolik kilsəsi ilə İtaliya faşistlərinin ittifaqının rəsmiləşdirən həmin müqaviləyə əsasən Roma şəhərinin

papa iqamətgahı və katolik kilsəsinin mərkəzi orqanlarının yerləşdiyi ərazidə Vatikan adlı yeni dini dövlət yaradıldı. Katolik dini rəsmi dövlət din elan olundu və məktəblərdə tədris olunmağa başlandı. Kilsə nikahı rəsmiləşdirildi və s. Başqa sözlə desək hökumət Vatikan ərazisi üzərində papanın suverenliyini tanıdı və Vatikan üçün xeyli pul vəsaiti ödəməyi öz öhdəsinə götürdü. Papa isə Romanın İtalyan krallığının paytaxtı olmasına razılaşdı, faşist rejimini tanıdı. Bu rejimin möhkəmlənməsi üçün katolik kilsənin nüfuzundan istifadə etdi. Beləliklə, Lateran müqaviləsi bağlamaqla faşistlər mürtəcə siyasətlərini həyata keçirtmək işində katolik kilsəsindən istifadə etməyə çalışırdılar. Bu siyasətin məqsədi başqa ölkələri işğal etmək yolu ilə «Böyük İtaliya» yaratmaq idi.

Faşist dikturası bərqərar olduqdan sonra silahlı qüvvələrə diqqət xeyli artdı. Silahlı qüvvələrə hərbi nazir Mussolinin rəhbərlik edirdi. Ordunun zabit heyəti faşistləşdirilirdi. Yüksək komanda vəzifələrinə faşist hərəkatının görkəmli xadimləri və ya həyatını bu hərəkata bağlamış hərbiçilər təyin olunurdu. Təbliğət maşını İtaliya cəmiyyətində militarist ruhu yayır, təcavüzkar xarici siyasətin zərurliyini ideoloji cəhətdən əsaslandırır, Böyük İtaliya yaratmaq kimi şovinst ideyaları təbliğ edirdi.

1934-cü ildə faşistlər ölkəni nəhəng hərbi kazarmaya çevirmək məqsədinə xidmət edən «italyan millətinin hərbişdirilməsi haqqında» qanun qəbul etdilər. Həmin qanuna əsasən «uşaq oxumağa başladığı vaxtdan ta silah gəzdirmək qabiliyyətini itirənə qədər təlim keçməlidir». 18 yaşdan 55 yaşa qədər olan italyanlar hərbi mükəlləfiyyətli sayılırdı. Belə şəxslər 18 yaşdan 21 yaşa qədər hərbi təlim keçməli idi. 21 yaşdan isə 18 ay müddətinə həqiqi hərbi qulluğa cəlb olunurdular.

«Roma imperiyasının dirçəltməsini» qarşıya məqsəd qoymuş faşist italyası 1935-ci ildə təcavüzkar xarici siyasəti həyata keçirməyə

başladı. İlk öncə Abissiniyaya qarşı müharibəyə başladı. 1936-cı ildə Almaniya ilə birlikdə İspaniyada baş vermiş vətəndaş müharibəsinə müdaxilə etdi. Həmin ildə İtaliya Albaniyaya hücum etdi.

1937-ci ilin İtaliya «Antikomintern paktı» üzrə Almaniya və Yaponiyanın mütəffiqi olan İtaliya Fransaya və İngiltərəyə müharibə elan edərək İkinci dünya müharibəsinə qoşuldu. 1941-ci ildə faşist İtaliyası Almaniyanın və onun mütəffiqlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələnmiş SSRİ-yə qarşı müharibəyə başladı.

Alman qoşunlarının və İtalyan ekspedisiya korpusunun Stalinqrad altında darmadağın edilməsi faşist italyasını sarsıltı. Bu məğlubiyyət ölkədə ciddi siyasi böhrana səbəb oldu. Artmaqda olan xalq hərəkatı inqilaba çevrilə bilərdi. Belə bir şəraitdə hakim dairələrinin uzaq görünən nümayəndələri Mussolinini hakimiyyətdən saldılar. 1943-cü ilin iyulunda çağırılmış böyük faşist şurası ali komandanlığının krala keçməsi barəsində qərar qəbul etdi. Kral hökumətin təşkil olunmasını Marşal Badolyaya həvalə etdi, Mussolini isə həbs olundu. Lakin belə yarım tədbirlər vəziyyəti xilas edə bilmədi. Demokratik qüvvələr faşist təşkilatlarının buraxılmasını antifaşistlərin həbsdən azad olunmasını tələb etdi. Badolyo hökuməti bu tələbəri yerinə yetirməyə məcbur oldu.

1943-cü ildə sentyabrında İtaliya hökuməti SSRİ, Böyük Britaniyanın və ABŞ tərəfindən irəli sürülən şərtlər əsasında təslim haqqında akt imzalandı. Bundan sonra İtaliya iki hissəyə parçalanmış oldu. Ölkənin xeyli hissəsi Şimali Alman qoşunlarının işğalı altında idi. Cənuba isə İngilis Amerikan qoşunları nəzarət edirdi. Bu zaman bütün antifaşist qüvvələri birləşdirilmiş Milli Azadlıq komitəsi yaradıldı. Bu komitəyə xristian demokratları, liberallər, Respublikaçılar, sosialistlər və kommunistlər daxil oldu.

Almanlardan xilas olmağa çalışan kral və Badolyo ölkənin cənubuna qaçdıqdan sonra Milli Azadlıq komitəsi hakimiyyət orqanına çevrildi. Ölkədə partizan dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

1945-ci ilin aprelində ölkənin şimalında baş vermiş silahlı üsyan nəticəsində bütün İtalya ərazi hitlerçilərdən azad olundu. Antifaşist koalisiyası partiyaları müvəqqəti (koalisiyalı) hökumət təşkil etdi. Və tezliklə özünü faşistlərlə əməkdaşlıqda nüfuzdan salmış kral Viktor Emanuilinin taxtdan salınmasına nail oldular.¹

Müharibə başa çatdıqdan sonra ölkədə siyasi gərginlik səngimədi. Respublika quruluşunun tərəfdarları ilə monarxiya tərəfdarları arasında mübarizə şiddətləndi. İdarəetmə forması barədə məsələ referendumla çıxarıldı.

Eyni zamanda Müəssislər məclisinə də seçkilər keçirildi. Səsvermə nəticəsində Respublika quruluşunun tərəfdarları daha çox səs topladılar. Müəssislər məclisində üç partiya: xristian demokratları, sosialistlər və kommunistlər səs çoxluğu əldə etdilər.

Uzun sürən müzakirələrdən sonra 1947-ci ilin dekabrında Müəssislər Məclisi İtaliya respublikasının konstitusiyasını təsdiq etdi. 1948-ci ilin yanvarında Əsas Qanun qüvvəyə mindi.

Konstitusiya İtaliyanı demokratik respublika elan etdi. Suverenliyin xalqa məxsus olduğu göstərildi. Respublikanın vəzifəsi vətəndaşların azadlığını və bərabərliyini faktiki olaraq məhdudlaşdıran şəxsiyyətin dolğun inkişafına, hamının ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial həyatında həqiqi iştirakına mane olan iqtisadi və sosial xarakterli maneləri aradan qaldırmaq idi. Belə ki, mühüm ictimai əhəmiyyət kəsb edən müəssisələrin müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyü nəzərdə tuturdu.

Konstitusiya vətəndaşların demokratik hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tuturdu. Bunlar sosial – siyasi, Milli və digər fərqlərdən asılı

¹ Мяликова М.Ф., Нябийев Е.Г. Мцасир довлят вя щцгуг тарихи. Бакы, 2004. С. 373.

olmayaraq vətəndaşların hüquq bərabərliyi, hamının qanun qarşısında bərabər olması, şəxsiyyət azadlığı və onun toxunulmazlığı, söz, ittifaq, vicdan, yığıncaq, siyasi partiyalar, mətbuat azadlıqları idi. Sosial iqtisadi hüquqlar sırasında əmək hüququ iqtisadi sahədə kişi və qadının bərabərliyi, istirahət hüququ, sosial təminat, təhsil hüququ, həmkarlar ittifaqı, tətillər azadlığı, zəhmətkeşlərin müəssisələrinin idarə edilməsində iştirak etməsi göstərilirdi.

Ümumiyyətlə, 1947-ci il konstitusiyasının demokratik konstitusiya kimi səciyyələndirərək, onun italyan cəmiyyətinin müasir inkişaf tələblərinə cavab verdiyini xüsusi vurğulamaq olar.

1948-ci il parlament seçkilərində ölkənin aparıcı siyasi qüvvələrindən biri Vatikanla sıx bağlı inhisar burjuaziyasının və aqrarların mənafeələrini ifadə edən xristian demokrat partiyası parlamentdə çoxluq əldə etdi.

Öz mövqelərini daha da gücləndirmək məqsədi ilə 1953-cü ildə xristian demokratlar yeni seçki qanununun qəbul olunmasına nail oldular. Qanuna əsasən 50 faizdən çox səs toplamış partiya deputat yerlərinin 65 faizini əldə etmiş sayırdılar.

Bunun üçün namizədlərin partiya siyahılarından təcrid edilməsinə yol verilirdi. Yalnız əgər bu halda da müttəlif səs çoxluğu toplamaq mümkün olmazdysa, onda deputat yerləri proporsional sistem üzrə bölüşdürülürdü. Lakin həmin ildə keçirilmiş seçkilərdə xristian demokratlar tələb olunan səs çoxluğu qazana bilmədilər. Buna görə deputat mandatları proporsional sistem üzrə bölüşdürüldü. Xristian demokratların çoxluq əldə edə bilməməsi onların aparıcı mövqelərinin zəifləməsinə göstərdi. Bu da onları 1963-cü ildən başlayaraq sol mərkəz siyasətinə keçərək koalision hökumətləri yaratmağa məcbur etdi. Demokratlardan başqa koalision hökumətlərə sosial demokrat respublikaçı və sosialist partiyaların nümayəndələri daxil oldu.

Lakin koalisiya iştirakçıları arasında ziddiyyətlər nəticəsində yaranmış hökumət böhranları 1972-ci ildə vaxtından əvvəl parlament seçkilərinə gətirib çıxartdı.

Bu seçkilərdən sonra xristian demokratların, sosial demokratların, respublikaçıların və liberalların iştirakı ilə hökumətə başçılıq edərək sağ mərkəz siyasətinə keçdi. Sülh və əməkdaşlıq ideyalarını həyata keçirmək xristianlıq sosial doktrinasından fəal istifadə etmək katolik kilsəsini dəstəkləmək siyasəti ilə geniş xalq kütlələri arasında nüfuz qazanmış xristian demokratları XX əsrin 80-90-cı illərində də ölkənin aparıcı siyasi partiyası olaraq qalırdı. 1993-cü ildə həmin partiya italyan xalq partiyasına çevrildi.

Seçki sistemində də dəyişiklik diqqəti cəlb etdi. Proporsional seçki sistemini qarışıq sistem əvəz etdi. Parlamentdə təmsil olunmaq üçün seçicilərin ən azı 4 faiz səsini toplamaq tələb olunurdu. Müharibədən sonrakı dövrdə İtalyanın sosial və sosial iqtisadi həyatında baş verən mütərəqqi dəyişikliklər demokratik səciyyə daşıyan 1947-ci il konstitusiyası əsasında mümkün olmuşdur.¹

¹ Ливанцев К.Е. История буржуазного государства и права. Л., 1986. с.509

2.2. İtaliya Respublikasının hüquq sisteminin ümumi xarakteristikası

İtaliya Respublikasının hüquq sistemi Roman-German hüquq ailəsinə daxildir, özü də məhz İtaliya Roma hüququnun yenidən işlənməsi əsasında formalaşmış Roman-German hüququnun «ilk vətənidir».

Müasir İtaliya Respublikasının hüquq sisteminin əsası XIX əsrin 60-cı illərində, güclü birləşdirici hərəkət nəticəsində ayrı-ayrı krallıq, hersoqluq, özünü idarə edən vilayətlər və şəhərlərin əvəzinə vahid müstəqil İtaliya dövləti yaradıldıqdan sonra təşəkkül tapmışdır. Ümummilli qanunvericilik sisteminin təşəkkül tapmasına əvvəllər ayrı-ayrı italyan dövlətlərində qüvvədə olmuş qanunlar xeyli təsir göstərmişdi. Həmin qanunlar onların qüvvədə olduğu dövlətləri bir vaxtlar işğal etmiş Napoleon Fransasının məcəllələrindən yaradılmışdır. Bununla bərabər, yeni ümummilli qanunvericiliyə, xüsusən mülki qanunvericiliyə, VI əsrdə qəbul edilmiş və bütün Avropada məşhur olmuş italyan hüquqşünaslarının əsərlərində inkişaf etdirilmiş, Yustinianın əsərlərində inkişaf etdirilmiş, Yustianın Qanunlar Külliyyatında kodifikasiya edilmiş Roma hüququnun İtalyada öz qüvvəsini və nüfuzunu uzun əsrlər boyu saxlaması da təsirini göstərmişdir.¹

1947-ci il Konstitusiyasına müvafiq olaraq dövlət idarəçilik formasına görə İtaliya parlamentli respublika elan olundu. İtaliyanın ali qanunvericilik hakimiyyəti iki palatadan - Deputatlar Palatasından və Senatdan ibarət olan parlamentə məxsusdur. Tərkibinə 630 deputatın daxil olduğu Deputatlar Palatası ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında seçilir (475 deputat birmandatlı dairələrdə

¹ Попов Н. Ю. Правовая система Италии : эюстярлян автореферат. М., 1984. с. 35.

majoritar sistem üzrə, 155 deputat isə proporsional sistem üzrə seçilir). Palataların səlahiyyət müddəti 5 ildir. Səlahiyyət «yalnız qanunvericilik qaydasında və yalnız müharibə halında» uzadıla bilər (Konstitusiyanın 60-cı maddəsi). Palataların birinci iclası seçkilərdən sonra 20 gündən gec olmayaraq keçirilir; birinci iclasda sədr və rəyasət heyəti - sessiyalar arası fəsilərdə palataların funksiyalarını yerinə yetirən daimi orqanlar seçilir. Palata öz üzvlərindən qanun layihələrini işləyib hazırlayan daimi və müvəqqəti komissiyaları seçir, özü də digər ölkələrin parlament komissiyalarından fərqli olaraq, İtaliya parlamentinə təkcə qanun layihələrinə baxmaq deyil, həm də onları qəbul etmək səlahiyyəti verilmişdir. Konstitusiyaya və seçki məsələlərinə aid qanun layihələri, büdcəni müəyyən edən ötürülən qanunvericilik hakimiyyəti (delegiya qanunvericiliyi) və bəzi başqa qanun layihələri istisna təşkil edir.

Respublika Senatı - parlamentin yuxarı palatası olub, 315 nəfərdən ibarətdir, onun üzvləri əhali tərəfindən beş il müddətinə seçilir: 34 hissəsi birmandatlı seçki dairələri üzrə majoritar sistemlə və 14 hissəsi proporsional sistemlə seçilir (1993-cü il referendumuna qədər Senata seçkilər sistemi sırf proporsional idi). Senat vilayətlərin palatasıdır. Senata seçilmək üçün 40 ilə yaş senzi müəyyən edilmişdir. Konstitusiyaya əsasən Respublika Prezidenti olan şəxs, «əgər imtina etməsə», avtomatik senator seçilir (maddə 59). Bundan başqa, Prezident elm, ədəbiyyat, incəsənət sahəsində vətəni şöhrətləndirmiş fəxri vətəndaşlar sırasından beş nəfəri ömürlük senator təyin edə bilər. Partiyaların təmsilçiliyi prinsipi üzrə Senat daimi və müvəqqəti komissiyaları seçir. Deputatlar Palatasının komissiyalarının rolu kimi, onların da rolu böyükdür. Hər iki palata öz fəaliyyətini, bir qayda olaraq fevralın və oktyabrın birinci iş günündən başlayaraq, sessiya qaydasında işləyir. Hər palata öz iş rəqlamentini müəyyən edir. Palataların iclası açıq keçirilir, ancaq onlardan hər biri qapalı iclas

keçirmək haqqında qərar qəbul edə bilər (maddə 64). Onlar qanunvericilik sahəsində bərabər səlahiyyətlərə malikdir, eyni əsaslarla hər il büdcəni və onun yerinə yetirilməsi barədə hesabatları təsdiq edir (maddə 81). Bu və digər palatanın səlahiyyətinə müharibə vəziyyəti elan etmək və hökumətə zəruri səlahiyyətlər vermək daxildir. Palatalar beynəlxalq müqavilələri təsdiq edirlər. Hər palata ictimai maraq kəsb edən məsələlər üzrə təhqiqat apara bilər. Parlamentin əsas səlahiyyəti –qanunları qəbul etməkdir. Qanun layihəsi bir neçə oxunuşdan keçir. Birinci oxunuşun gedişində qanun layihəsinin adı və məqsədi elan edilir və onun baxılmağa qəbul edilməsi haqqında məsələ həll edilir (qanun layihəsi dərhal rədd edilə bilər). Sonra qanun layihəsi baxılmaq üçün komissiyaların birinə verilir, burada o, ikinci oxunuşdan keçir – komissiya qanun layihəsini müzakirə edir, ona dəyişikliklər əlavə edir.

Sonra üçüncü oxunuş keçirilir – qanun layihəsi palataların plenar iclaslarında müzakirə edilir və səsə qoyulur. Palatalar arasında fikir ayrılığı halında, ümumi fikrin işlənilib hazırlanması üçün hər iki palataların nümayəndələrindən razılaşma komissiyası yaradılır. Palataların qərarına görə, qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu (Konstitusiyaya düzəlişlər, seçki qanunu, büdcənin təsdiq edilməsi və bu kimi digər qanun layihələri istisna təşkil edir) daimi komissiyalarda keçirilə bilər. Qanunların böyük əksəriyyəti məhz bu üsulla qəbul edilir. Qanun qəbul edildikdən sonra Prezidentin təsdiqinə verilir. Qanun təsdiq edildiyi gündən keçən ay müddətində nəşr olunur və digər qanunun özündə başqa vaxt nəzərdə tutulmamışdırsa, nəşr edildikdən sonra 15-ci gün qüvvəyə minir.

Parlamentin daha bir mühüm səlahiyyəti hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etməkdir. Parlament nəzarəti sorğu (interpellyasiya), deputatların bu və ya digər məsələyə münasibətini ifadə edən qətnamə,

həmçinin istintaq komissiyalarının apardıqları təhqiqat formasında həyata keçirilir.

Dövlətin başçısı - Respublika Prezidentidir. O, palatalanın birgə iclasında mütləq səs çoxluğu ilə seçilir. Prezidentin səlahiyyət müddəti yeddi ildir. Konstitusiyaya uyğun olaraq (maddə 84), əlli yaşa çatan, vətəndaşlıq və siyasi hüquqlardan istifadə edən istənilən vətəndaş Prezident seçilə bilər. Dövlət başçısının səlahiyyətləri Konstitusiya ilə müəyyən edilir. O, parlamentə ümumi seçkilər gününü müəyyən edir, palataları buraxır, dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir, bağışlayır və cəzadan azad edir, xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrini qəbul edir. Prezident həmçinin qanunvericilik sahəsində mühüm hüquqlara malikdir. O, parlamentin qəbul etdiyi qanunları elan edir, özü qanun qüvvəli dekretlər verir. Prezident parlament qanunlarını təxirə salan veto hüququna malikdir, bu veto qanunun hər iki palatanın mütləq səs çoxluğu ilə ikinci dəfə qəbul edilməsi ilə aradan qaldırıla bilər. Prezident öz vəzifəsini yerinə yetirərkən etdiyi əməllərə görə, əgər bu xəyanət və ya Konstitusiyaya qəsd deyilsə, cavabdeh deyildir. Prezident aktları, bu akta görə məsuliyyət daşıyan müvafiq nazirin imzası ilə təsdiq edilməlidir. Prezident həm də ali baş komandandır.

İtaliya hökuməti - Nazirlər Şurası - ölkədə ali İcra hakimiyyətini həyata keçirir. Prezident hökumətinin sədrinin (parlament əksəriyyətinin liderlərindən birini) və onun məsləhəti ilə hökumətin qalan üzvlərini təyin edir. Hökumət təşkil ediləndən keçən onu gün müddətində parlament ona etimad göstərməlidir. Hökumətin səlahiyyətləri çox geniş olsa da –praktik olaraq o, dövlətə rəhbərlik edir- Konstitusiyada onun səlahiyyətlərinin siyahısı yoxdur. Hökumətin səlahiyyətləri dövlət aparatının idarə edilməsi sahəsində xüsusilə genişdir: ölkənin bütün inzibati təsisatları və idarələri onun nəzarəti altındadır. Nazirlər şurası qanunvericilik prosesində böyük

rol oynayır. Qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə edərək, o, öz qanun layihələrini parlamentin müzakirəsinə verir və parlament əksəriyyətinin köməyi hesabına onların qəbul edilməsinə nail olur. Hökumət özü qanunqüvvəli müxtəlif aktlar rəqlamentlər qəbul edir. Bundan başqa ötürülən qanunvericilik (delegiya qanunvericiliyi) qaydasında, o qanun qüvvəsinə malik aktlar qəbul edərək, bilavasitə qanunvericilik funksiyasını həyata keçirir. Hökumətin başçısı «hökumətin ümumi siyasətini istiqamətləndirir və ona görə məsuliyyət daşıyır». Konstitusiyaya görə, baş nazir və nazirlər parlament qarşısında cavabdehdir: baş nazir – hökumətin ümumi siyasətinə görə, nazirlər hökumətin fəaliyyətinə görə kollegial-məsuliyyət və öz idarələrinin fəaliyyətinə görə fərdi məsuliyyət daşıyırlar. Əgər palatalardan biri hökumətə etimadsızlıq qətnaməsi çıxarsa, o, istefaya getməlidir, bu qətnamə palata üzvlərinin 110-dan az olmayan hissəsi tərəfindən imzalanmalı və irəli sürülməsindən üç gündən tez olmayan müddət ərzində müzakirəyə qoyulmalıdır. Öz vəzifələrini icra edərkən törətdikləri cinayətlərə görə, Nazirlər Şurasının sədri və nazirlər məhkəməyə verilə bilər. Məhkəmə təqibi haqqında qərar parlament tərəfindən palataların birgə iclaslarında çıxarılır.

Konstitusiya ali orqanlar sistemində Ali Magistratura Şurası və Konstitusiya Məhkəməsi təsis edir. Birinci məhkəmə sistemində rəhbərlik edirdi. Konstitusiya Məhkəməsi qanunların və digər aktların konstitusiyaya uyğun olub olmamağını yoxlayırdılar. Bu və ya digər akt qeyri-konstitusion sayıldıqda qüvvədən düşürdü. Bundan başqa Konstitusiya Məhkəməsi respublika ilə vilayətlər arasında mübahisəli məsələləri həll edib, prezidentin və nazirlərin ittihamı üzrə işlərə baxırdı.

Ali Magistratura Şurası və Konstitusiya Məhkəməsi üzvlərinin bir qisminin (1/3) parlament seçir, digər qismini (2/3) isə prezident və hakimlər təyin edirdi.

İnzibati cəhətdən ölkə vilayətlərə, əyalətlərə və icmalara bölünürdü. Bütün ərazi vahidlərindən ümumi seçkilər əsasında nümayəndəlik orqanları olan vilayət və əyalət yığıncaqları bələdiyyələr yaradılırdı. Öz növbəsində bu orqanlar kolleqial və təkbaşına icra orqanlarını seçirdilər. Əyalət və icma orqanları xeyli dərəcədə hökumətin təyin etdiyi prefektlərdən asılı idi.

İtaliyada hüququn mənbələri roman-german hüquq sistemi üçün xarakterik olan mənbələrdir. Belə ki, Roman-german hüquq sistemində daxil olan ölkə kimi İtaliyada hüququn əsas mənbəyi qanunvericilik və digər normativ-hüquqi aktlardır. İtalyanın qüvvədə olan qanunvericiliyi sistemində XX əsrdə Qərbin ən demokratik konstitusiyalarından biri olan 1947-ci il Konstitusiyası mühüm rol oynayır. O, təkcə özündən sonra məcəllələrə və digər qanunlara edilən dəyişikliklərə deyil, həm də əvvəl qəbul edilmiş normaların tətbiq edilməsinə mühüm təsir göstərdi.

Hüququn mənbələrinin bir növü kimi, normativ hüquqi aktlar, öz növbəsində, növlərə ayrılır. Normativ hüquqi aktın müəyyən növü (konstitusiya, qanun, hökumətin qərarı və s.) normativ hüquqi aktların iyerarxiyasındakı yer və onların arasındakı əlaqələr baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elmi ədəbiyyatda normativ hüquqi aktların növlərinin fərqləndirilməsi aktı qəbul edən subyektin funksiyalarını və səlahiyyətlərini, normativ hüquqi aktla tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterini əks etdirən məzmun meyarına və məzmun meyarından törəmə olub, hüquq sistemində aktın yerini, onun formasını və əlamətlərini, habelə digər hüquqi aktlarla nisbətinin məcmu göstəricisi kimi hüquqi qüvvəsini müəyyən edən normativ meyarə görə aparılır. Müvafiq surətdə, bu və ya digər növə aid normativ hüquqi aktların əlamət və xassələri onları qəbul edən dövlət orqanının dövlət hakimiyyəti orqanları sistemindəki yerindən və onun qanunvericiliklə müəyyən olunmuş səlahiyyətindən asılıdır. Hüquq

ədəbiyyatında dövlət orqanının səlahiyyəti aşağıdakı elementlər vasitəsilə müəyyən olunur: normativ müəyyən məqsədlər, icraat predmeti və səlahiyyətlər.

Dövlət hakimiyyəti orqanının konkret səlahiyyəti normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi və həmin orqanın konkret vəzifələrinin və funksiyalarının həllinə yönəlmiş digər hakimiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üzrə dövlət orqanının hüquqi təsbitini tapmış hüququnu və bir qayda olaraq, vəzifəsini ifadə edir. Normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi hüququna malik dövlət orqanları dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində qəti müəyyən yer tutduqlarından, onlar özləri üçün təsbit olunmuş icraat predmeti üzrə və belə predmetinə barəsində malik olduqları səlahiyyətlərə müvafiq surətdə aktlar qəbul etmək hüququna malikdir. Bir dövlət orqanının normayaratma səlahiyyətini başqasına verməsi yalnız o halda hüququayğun hesab olunur ki, səlahiyyətlərin verilməsi imkanı qanunda, yaxud başqa normativ hüquqi aktda xüsusi nəzərdə tutulsun. Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında ifadə olunmuş belə bir fikirlə razılaşımaq lazımdır ki, səlahiyyət pozulmaqla qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar hüquqi cəhətdən etibarsızdır və ləğv olunmalıdır. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktları yalnız onları qəbul edən orqanın dövlət hakimiyyəti orqanlarının iyerarxiyasındakı yeri ilə müəyyən olunan hüquqi qüvvəsinə görə deyil, həm də tənzimlənməsi üçün qəbul edildikləri ictimai münasibətlərin müvafiq sahəsindəki məsələlərin dairəsinə görə fərqlənir. Müxtəlif dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqyaratma səlahiyyətinin məzmunu və həcmi İtaliya Konstitusiyasında təsbit olunmuş, habelə dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturunu, onların hüquqi statusunu, onların məqsədlərini, vəzifələrini və fəaliyyət qaydasını tənzimləyən qanunlarda və digər normativ hüquqi aktlarda təsbitini tapmışdır. Müvafiq hüquqyaradıcı orqanın icraat predmeti adətən qanunvericilikdə dəqiq müəyyən olunur və kifayət qədər sabit

olur ki, bu, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının icraat predmetinin dövlət aparatının təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə şərtlənən müəyyən çevikliyi istisna etmir.

Normativ hüquqi aktlara həsr olunmuş elmi tədqiqatlarda haqlı surətdə göstərilir ki, normativ hüquqi aktın bütün əlamətləri arasında aktların müvafiq növünün hüquqi qüvvəsi daha sabitdir, ona birgə amil – bu aktları qəbul edən orqanın dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində yeri təsir göstərir, hüquqi qüvvə həmin normativ aktın yuxarı orqanların aktlarına tabeçilik dərəcəsini və normativ hüquqi aktların iyerarxiyasında onun yerini ifadə edən başlıca əlamət, müqayisə xassəsi kimi nəzərdən keçirilir. Elmi ədəbiyyatda haqlı surətdə qeyd olunur ki, normayaratma subyektinin və davranış qaydalarını ümumməcburilik dərəcəsinə qaldıran subyektin fərqləndirilməsi zəruridir. Dövlətin normativ hüquqi aktı onunla xarakterizə olunur ki, göstərilən subyektlər üst-üstə düşür, lakin bu, hüququn mənbələrinin subyekt mozaikasının elementlərindən yalnız birini təşkil edir. Bundan başqa, hüquq sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün bütün mümkün hüquq mənbələrinin üzvi qarşılıqlı fəaliyyəti qurulmalıdır. Bununla bağlı M.Reysnerin fikri maraq doğurur: "Bizim üçün "hüququn mənbələri"nin fərqi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmir, çünki hüquq həmişə hüquqdur... Obyektiv hüquq istənilən aktın: qanunun, müqavilənin, adətin, məhkəmə presedentinin, yaxud hüquqşünas alimlərin fikrinin köməyi ilə formal bərabərliyi tamamilə eyni qaydada müəyyən edə bilər". Dünyada hüquqi inkişafın təcrübəsi təsdiqləyir ki, mürəkkəb münasibətlərə malik müasir cəmiyyət hüququn mənbələrinin bütün növləri inkişaf etdirildikdə daha səmərəli surətdə idarə oluna bilər.

Normativ-hüquqi aktlar cərgəsində Konstitusiyadan sonra hüququn əsas mənbəyi məcəllələrdir.

1985-ci ildə İtaliyada Mülki, Ticarət, Mülki-Prosessual və Cinayət-Prosessual məcəllələr qəbul edildi, onların qüvvəyə minməsi ciddi çətinlik doğurmadı, belə ki, onlar bütün ölkə ərazisində hüququn unifikasiya edilməsinin mütərəqqi prosesinə təsir edirdi. Həmin vaxt qüvvədə olan qanunvericiliyin fransız modelinə uyğun olaraq, ümumiyyətlə, Ümumitalyan Cinayət Məcəlləsinin də qəbul edilməsinə hazırlıq gədirdi. Ancaq onun qəbul edilməsi qızğın mübahisələr üzündən, xüsusən ölüm cəzası məsələsi ilə bağlı ləngidilirdi. 1882-ci ildə Ədliyyə Naziri Cuzeppe Zanardellinin rəhbərliyi altında tərtib edilmiş Cinayət Məcəlləsinin layihəsi burjua cinayət hüququnun neoklassik məktəbi ideyalarının səciyyəvi təzahürü hesab olunur:

O cəzaların yüngülləşdirilməsi hallarının geniş sistemini və bir sıra olduqca liberal müddəaları, o cümlədən, ölüm cəzasından imtina nəzərdə tuturdu. Bu layihə yalnız 1889-cu ildə ədliyyə naziri Zanardellinin təklifi ilə Parlamentin hər iki palatasının yekdilliklə təsdiq etməsi ilə birinci italyan Cinayət Məcəlləsinə çevrildi. O liberallığına və ölüm cəzasını qəti şəkildə ləğöv etməsinə görə məşhurlaşdı, Avropanın və latın Amerikasının bir sıra dövlətlərinin cinayət qanunvericiliyinin islahatına nəzərəçarpaqca təsir göstərdi.¹

1865-ci illərdə qəbul edilmiş məcəllələrdən sonralar ikisi- 1882-ci ildə Ticarət Məcəlləsi və 1913-cü ildə Cinayət-Prosessual Məcəllə texniki – hüquqi cəhətdən xeyli təkmilləşdirildi. 1865-ci ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəllə və Mülki –Prosessual məcəllələr dövrü olaraq kiçik dəyişikliklərə məruz qalsa da daha uzun müddət yaşadı: müvafiq Napoleon məcəllələri bazasında yaradılmış bu məcəllələr burjua cəmiyyətinin inkişafında bir çox yeni hadisələri və italyan şəraitinin özünəməxsusluğunu nəzərə almışdı.

¹ Попов Н. Ю. Правовая система Италии : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1984. с. 65.

1922-ci ildə İtalyada faşist diktaturası qurulduqdan sonra, əvvəlcə yalnız cinayət qanunvericiliyi və məhkəmə icraatı sistemi ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. 1930-cu ildə o vaxtkı Ədliyyə Nazirinin Adı ilə «Rokko Məcəlləsi» adlandırılan yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edildi və onunla bir yaxtda Cinayət-Prosessual Məcəllə hazırlandı. Xüsusi hüquq sahəsində italyan qanunvericiliyi 1942-ci ildə mühüm dəyişikliyə uğradı: həmin vaxt əvvəl qüvvədə olmuş, Avropa qitə ölkələrinin burjua sivil elmlərinin geniş yayılmış konsepsiyalarına daha çox uyğun olan müstəqil Mülki və Ticarət məəcəllələrinin əvəzinə, yeni Mülki Məcəllə qəbul edildi. O, hüquqi problemlərin geniş dairəsini, o cümlədən ticarət hüququ məsələlərini də tənzimləyirdi. 1942-ci ildə həmçinin Mülki-Prosessual Məcəllə və müstəqil Naviqasiya Məcəlləsi qəbul edildi. Naviqasiya Məcəlləsi və 1987, 1988-ci illərdə yeni redaksiyada qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə istisna olmaqla, 1930-1932-ci illərdə qəbul edilmiş məəcəllələr indinin özündə də fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Mussolini rejminin süquta uğraması, onlardan yalnız faşist ideologiyasını əks etdirən nisbətən az sayda normaların, o cümlədən cəza və əmək münasibətləri sahəsində normaların sıradan çıxarılmasına gətirdi.

1942-ci il Mülki Məcəlləsinin mətninə istinad edən Qanun haqqında ümumi Əsasnamə xüsusi yer tutur, ancaq onun tətbiqi bu Məcəllənin tətbiqi çərçivəsindən kənara çıxır, onlarda müxtəlif hüquq mənbələrinin xarakteristikası və iyerarxiyası (qanunlar, qanun qüvvəli aktlar və adətlər) müəyyən edilmiş, həmçinin istənilən qanunun, o cümlədən beynəlxalq xüsusi hüquq sahəsində olan qanunların izah edilmə qaydası şərh olunmuşdur.

Rəsmi olaraq məəcəllə adlandırılan çox mühüm qanunların qəbul edilməsi ilə yanaşı, İtaliyada fərdi nəşriyyatlar tərəfindən iri hüquq institutlarını tənzimləyən və həmçinin məəcəllə adlandırılan

qanunvericilik aktları məcmuələrinin nəşri geniş yayılmışdı (inzibati, yol hərəkəti qaydaları, aqrar məcəllələri, səhiyyə, xalq təhsili, əmək, pensiyalar haqqında məcəllər belə nəşr edilir).

1947-ci il Konstitusiyasının 76, 77-ci maddələri bilavasitə parlament tərəfindən qəbul edilən qanunla yanaşı, qanun qüvvəsinə malik hökumət aktlarının da qəbul edilməsinə yol verir. «Qanunvericilik dekretləri» hökumət tərəfindən ötürülən qanunvericilik (delegiya qanunvericiliyi) qaydasında verilir, bu vaxt tənzimlənməli olan məsələlərin dairəsi və onların həlli prinsipləri parlament tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir (yeni məcəllələr çox vaxt belə qəbul edilir). Əksinə, «dekret-qanunlarını» hökumət öz təşəbbüsü ilə «xüsusi zərurət və təxirəsalınmazlıq halında» qəbul edə bilər, ancaq nəşr edildikdən keçən 60 gün müddətində parlament tərəfindən təsdiq edilməlidir.

Adət ən qədim və erkən hüquq sistemləri üçün ən mühüm hüquq mənbələrindən biridir. O, cəmiyyətdə dəfələrlə və uzun müddət tətbiq olunma nəticəsində təşəkkül tapmış, dövlətin sanksiyalaşdırdığı davranış qaydasıdır. Bu zaman Q.İ.Muromtsev qeyd edirdi ki, adət həm dövlətin sanksiyası ilə əlaqədar, həm də onun müəyyən etnik birlik, tayfa, təbəqə və s. tərəfindən "qəbul edilməsi" nəticəsində hüquqi adət hesab oluna bilər. Müasir hüquqşünasın hüquq hesab etmədiyi bəzən ənənəvi mövqe hüquq kimi nəzərdən keçirilir. Adət normasının xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, qanunda, yaxud digər normativ hüquqi aktda birbaşa mətnli (tekstual) təsbitini tapmır. Adətə hüquqi qüvvə, bir qayda olaraq, ya qanunda birbaşa göstərişin təsbiti yolu ilə, ya da onun məhkəmə tərəfindən təqdiri yolu ilə verilir. Hal-hazırda İtaliya Respublikasının hüquq sistemində hüququn mənbəyi kimi adət daha artıq qəbul olunur. İtaliya MM-i qanunvericiliyə, yaxud müqaviləyə zidd olmayan işgüzar adətlərin tətbiqi imkanını nəzərdə tutur.

İtaliyada adətləri 3 yerə bölürlər: 1. Qanundan aşağıda duran adətlər (*consuetudine praeter legem*) 2. Qanuna zidd olan adətlər (*consuetudine contra legem*) 3. Qanuna uyğun olan adətlər (*consuetudine secundum legem*).¹

Qanundan aşağıda duran adətlər o münasibətləri nizama salır ki, onlar hələ qanunla tənzimlənmir. Bu cür adətlər daha çox mülki və ticarət hüququ sahələrində rast gəlinir. Cinayət hüququnda qanundan kənar cinayət və cəza ola bilməz (*nullum crimen sine lege*, *nullum poena sine lege*) prinsipi belə adətlərin mövcudluğuna qəti yol vermir.

Qanuna zidd olan adətlər - elə adətlərdir ki, onlar dövlətin qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulan müddəalarla ziddiyət təşkil edir. Belə adətlərin heç bir hüquqi qüvvəsi yoxdur.

Qanuna müvafiq olan adətlər isə qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olan adətlərdir və belə adətlər qanunların müddəalarında təsbit edilir. Məsələn, İtaliyada etik adətlər mövcuddur ki, onların pozulmasına görə İtaliya Cinayət Məcəlləsinin 341-344-cü maddələrində cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulub.

Məhkəmə təcrübəsinin İtaliyada hüququn mənbəyini təşkil edib-etməməsi məsələsi həm ümumnəzəri səviyyədə, həm də ayrı-ayrı sahəvi fənlər səviyyəsində dəfələrlə müzakirə olunmuşdur. Bu zaman məhkəmə təcrübəsi dedikdə həm konkret iş üzrə məhkəmə qərarı, yaxud birinci instansiya məhkəməsinin bir neçə eyni mahiyyətli qərarı, həm yuxarı məhkəmələrin konkret işlərə dair qərarı və qərarları, həm aşağı məhkəmələr üçün tövsiyələri təsbit edən məhkəmə təcrübəsi icmalları, həm də ali məhkəmə instansiyalarının plenumlarının qərarları başa düşülür. Elmi ədəbiyyatda məhkəmə təcrübəsinə məhkəmə fəaliyyətinin gedişində işlənilib hazırlanmış, müəyyən ümumiləşdirmə, ümumqəbul olunma və (bəzi hallarda) məcburilik dərəcəsinə malik "hüquqi müddəalar" – qəraradlar, qaydalar,

¹ Источники итальянского права // Советское государство и право. 1983. № 10. С. 126–130.

göstərişlər kimi tərif verilir. Göründüyü kimi, məhkəmə təcrübəsi mürəkkəb, çoxaspektli təzahürdür, bu da ona olan münasibətin yekcins olmamasını şərtləndirir. Son illər ölkədə aparılan hüquqi islahat bu məsələyə dair mübahisələrə canlanma gətirmişdir. Qoyulmuş suala dünyada və ölkədə hüququn inkişaf təcrübəsi nəzərə alınmadan cavab vermək mümkün deyildir. Anqlo-sakson hüquq ailəsinə aid ölkələrdə məhkəmə presedenti hüququn mənbəyi qismində tanınır ki, bu da tarixi inkişafı və yazılı hüququn olmaması ilə şərtlənir. Roman-german hüquq ailəsinə mənsub ölkələrdə məhkəmə presedentinə, onun hüquq sistemində yerinə və roluna münasibət birmənalı olmamışdır. İ.Y.Boqdanovskaya qeyd edir ki, uzun müddət bu ölkələrdə "res cudicata" konsepsiyası əsas götürülmüşdür. Həmin konsepsiyaya görə, məhkəmə qərarı yalnız işdə iştirak edən tərəflər üçün məcburidir. Eyni zamanda, roman-german hüquq ailəsinə məxsus ölkələrdə belə bir müddəə təsbit olunmuşdur ki, hakim qanunun dolğun, yaxud aydın olmamasını bəhanə gətirərək, işə baxmaqdan imtina edə bilməz. Nəticədə hakimlər hüquqdakı boşluqla rastlaşdıqda onu bilavasitə doldura bilmirdilər və qanuna müraciət edərək, çox vaxt onu genişləndirici surətdə şərh etməyə məcbur idilər ki, onu qərar çıxarılması üçün əsas kimi tətbiq etsinlər, bu da yeni normanın formalaşmasına aparıb çıxarırdı. Bəzən şərhin harada qurtarıb, məhkəmə mülahizəsinin harada başladığını müəyyən etmək çətin olur. Q. Kapiten qeyd edir ki, məhkəmələr hüququn şərhçisi rolundan kənara çıxmadan, öz qərarlarının əsasında duran qanun və məcəllələrin mətnləri ilə işləyərək, qeyri-məhdud hüquq yaradırlar, o da öz növbəsində qanunvericiliyi tamamlayır və inkişaf etdirir. Roman-german hüquq ailəsinə aid ölkələrin əksəriyyətində qanun məhkəmə təcrübəsini hüququn mənbəyinə aid etmir (AFR, Fransa, Avstriya). Lakin bəzi ölkələr məhkəmə təcrübəsinin qanunda hüququn mənbəyi qismində birbaşa tanınması yolu ilə getmişlər (İsveç, İspaniya). Buna

görə də ikili vəziyyət yaranmışdır: bir tərəfdən məhkəmə təcrübəsi roman-german hüquq ailəsinə aid ölkələrin hüquq sistemlərinin inkişafında mühüm rol oynamağa başlamışdır, digər tərəfdən isə yaxşı işlənib hazırlanmış geniş qanunvericilik şəraitində o, həmişə hüququn mənbəyi qismində tanınmamışdır. R.David qeyd edirdi ki, məhkəmə təcrübəsinin hüququn mənbələri sırasında nəzərdən keçirilməsinin mümkünlüyü nəticəsinə gəlmək üçün "müxtəlif müəlliflərin ifadələri və doktrinal əsərlərlə maraqlanmaqdan daha çox başqa amilə – müxtəlif məhkəmə təcrübəsi məcmuələrinin və məlumat kitabçalarının artmaqda olan sayına diqqət yetirmək lazımdır. Belə məcmuələr hal-hazırda Roman-german hüquq ailəsinə aid ölkələrdən Fransa, Almaniya, İspaniya, İsveçrə və Türkiyədə olduğu kimi İtaliyada da mövcuddur. Onlar praktik hüquqşünaslar üçün yaradılır və onların rolu yalnız bununla izah olunur ki, məhkəmə təcrübəsi sözün birbaşa mənasında hüququn mənbəyidir".¹ Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğuna görə, roman-german hüquq ailəsinə aid bir sıra ölkələrdə məhkəmə təcrübəsi qanunvericilikdə boşluqlar mövcud olquqda ona münasibətdə hüququn törəmə, əlavə mənbəyidir.

İtaliya Konstitusiyasının 136-cı maddəsinə görə, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən konstitusiyaya zidd hesab olunmuş aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları qüvvəsini itirir. İtaliya qanunvericiliyinə görə, onun qərarları bütün İtaliya ərazisində dövlət hakimiyyətinin bütün nümayəndəli, icra və məhkəmə orqanları, yerli özünüidarə orqanları, müəssisələr, idarələr, təşkilatlar, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və onların birlikləri üçün məcburidir.

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları imperativ xarakter daşıyır, bu isə yalnız onların əhəmiyyətini deyil, həm də məcburiliyini göstərir. Lakin normativ xarakter İtaliya Konstitusiya Məhkəməsinin qəbul etdiyi bütün aktlara xas deyildir. Konstitusiya məhkəməsinin

¹ Давид Р., Жоффре-Спинози К. «Основные правовые системы современности» М., 1998. С 101

qərarları faktiki olaraq hüququn formal (hüquqi) mənbələri qismində çıxış edir, onun rəy və qəraradları isə eyni zamanda hüququn məzmun (məhiyyət) mənbələri, yəni maddi mənada hüququn mənbələri qismində çıxış edir.

Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir də irəli sürülmüşdür ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi normativ xarakter daşıyır və hüququn mənbəyi hesab olunmalıdır. Bu zaman "hüquqi mövqe" Konstitusiyaya Məhkəməsinin konstitusiyaya hüququnun konkret problemləri üzrə ümumiləşdirilmiş nəticə və təqdimatları kimi müəyyən olunur. O, Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən Konstitusiyanın ruhunun və hərfi şərhinin nəticəsi, habelə onun öz səlahiyyətləri daxilində qanunların və digər normativ aktların müddəalarının konstitusion mənasını şərh etməsinin şərh kimi çıxış edir və konkret konstitusion-hüquqi vəziyyətlərdə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldıraraq, Konstitusiyaya Məhkəməsinin yekun qərarları üçün hüquqi əsas qismində çıxış edir. Başqa sözlə, hüquqi mövqe qərarda verilən Konstitusiyaya Məhkəməsinin yekun nəticəsini əsaslandırın dəlillər sistemidir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi bütün sonrakı işlərə baxarkən əvvəl ifadə olunmuş mövqedən çıxış etməlidir, bu, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının vahidliyinin və uzlaşmasının təmin edilməsi istəyi ilə şərtlənir, onlar qanunverici və hüquq tətbiqi təcrübəsi üçün Konstitusiyaya normalarının şərhində özünəməxsus istiqamətləndirici kimi çıxış edirlər. Lakin hüquqi mövqeyin həqiqiliyinin prezumpsiyası Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən ümumi iclasda başqa işə baxılarkən təkzib oluna bilər.

Əlbəttə, belə dəyişiklik üçün onun əsaslılığına şübhələrin mövcudluğu və ya onun hüququn inkişafının müasir səviyyəsinə uyğun gəlməməsi zəruridir. Bununla da Konstitusiyaya Məhkəməsi özünün işləyib hazırladığı konstitusion-hüquqi yanaşmaları dəyişir. Bu zaman Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən hüquqi mövqeyin dəyişdirilməsi

əvvəl qəbul olunmuş qərarın ləğvini ifadə etmir. O, qüvvəsini saxlayır, hərçənd onun həllinə yanaşmalar gələcəkdə analogi məsələlərin həllində istiqamətləndirici qismində çıxış edə bilməz. Bizim fikrimizcə, yuxarıda göstərilənlər nəzərə alınmaqla, hüquqi mövqə konstitusiyaya doktrinasının şərhini və tərkib hissəsini təşkil edir ki, bu, hüquqi mövqeyin normativ xarakterinin tanınması və onun hüququn mənbələri sırasına aid edilməsi üçün əsas vermir. Bununla birlikdə, Konstitusiyaya Məhkəməsi qərar qəbul edərkən hüququ formalaşdıran amil kimi hüquqi mövqeyin əhəmiyyəti və təsiri böyükdür, bu da onun barəsində hüququn məzmun (mahiyət) mənbəyi, yəni maddi mənada hüququn mənbəyi kimi danışmağa imkan verir.

Qalan məhkəmələrin konkret işlərə dair qərarlarına gəlincə, onlar hüququn mənbəyi hesab oluna bilməz, çünki fərdi xarakter daşıyır və işlərin bu və ya digər kateqoriyasının həllinin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlardan ən maraq və əhəmiyyət daşıyanları dərc olunur və qüvvədə olan hüquq normalarının düzgün anlaşılması və tətbiqi üçün material verir.

Beləliklə, Konstitusiyaya Məhkəməsinin normativ aktları, yaxud onların müddəalarının konstitusiyaya zidd hesab olunması haqqında qərarları, məhkəmələrin normativ hüquqi aktların etibarsız hesab olunması məsələlərinə dair qərarları hüququn özünəməxsus əlavə mənbəyi qismində nəzərdən keçirilə bilər. Məhkəmə aktlarının hüququn mənbələri qismində tanınması, bizim fikrimizcə, hüquqdakı boşluqların doldurulmasına kömək göstərməlidir, çünki qanunların normalarında yalnız məhkəmələrin baxdıqları həyatda yaranan ən müxtəlif konkret hadisələri əhatə etmək olmaz. Belə tanınma həmçinin normativ hüquqi aktların arasındakı uzlaşmazlığın, bəzən isə onların bir-birinə və Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq prinsiplərinə və normalarına zidd olmasının aradan qaldırılmasına kömək göstərəcək və bununla da hüququn mənbələrinin səmərəli sisteminin daha da

inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli zəmin və şərait yaradacaqdır. Bununla birlikdə, onların hüququn mənbələri qismində tanınması bir sıra məsələlərin qoyulmasına gətirib çıxaracaqdır. Bunlar məhkəmə orqanlarının qəbul etdikləri aktların forması, məzmunu və xarakteri, onların hüquqi qüvvəsi, belə aktların normativ hüquqi aktlarla nisbəti ilə bağlı məsələlərdir.

Müqavilənin normativliyi və onun hüququn mənbələri sırasına aid edilməsinin mümkünlüyü məsələsi birmənalı xarakter daşımır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğuna görə, "təbii hüquq" nəzəriyyəsi müqavilə haqqında hüququn mənbəyi kimi "consensus"u universal hüquqyaradıcı amil hesab edən Roma hüquqşünaslarına xas olan təsəvvürü əsas götürərək, müqaviləni pozitiv hüququn hüquqi yox, faktiki mənbəyi kimi, onun sosial təminatı, azad şəxsiyyətin könüllü özünüməhdudlaşdırma vasitəsi kimi nəzərdən keçirirdi. Bundan fərqli olaraq, pozitivist hüquq nəzəriyyələri onu əsas götürürdülər ki, müqavilə fərdi xarakterli hüquqi akt olub, hüquqi tənzimləmə mexanizmində konkret hüquq münasibətlərini doğuran hüquqi fakt funksiyasını yerinə yetirir. Normativ müqavilələr aşağıdakı əlamətlərə malikdir: razılığa gələn tərəflər vahid məqsədə – hüquq normasının təsbitinə can atır; razılığa gələn tərəflərin motivi də eynidir - belə normaya tələbatın mövcudluğu; belə müqavilə hüquq normasını yaradır. Müqavilə o halda hüququn mənbəyi qismində çıxış edir ki, hüquq normasının, yaxud hüquq normaları qrupunun yaranmasını şərtləndirmiş olsun, bu zaman müqavilə ("konvensional") hüquq normalarını yaradan ən yaxın qüvvəyə çevrilir. Bundan başqa, hüququn "müqavilə", yaxud "konvensional" nəzəriyyəsi də mövcuddur, həmin nəzəriyyəyə görə, hüquq kollektiv və fərdi iştirakçılar arasında çoxlu sazişlərin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bunun əsasında belə bir nəticəyə gəlinir ki, hüququn subyektlərinin bağladıkları bütün müqavilələr hüquq normalarını (lokal, "konvension", "mikronorma")

təsbit edir və hüququn mənbələri qismində çıxış edir. Konvensional nəzəriyyənin tərəfdarları belə hesab edirlər ki, müqavilə prosesi bütünlüklə "hüquqyaratma" termini ilə ehtiva olunur. T.V.Kaşanina bu nəzəriyyəni dəstəkləyərək, göstərir ki, cəmiyyətdə normativliyin üç səviyyəsi mövcuddur: ümumdövlət (dövlət səviyyəsində), lokal (hüququn kollektiv subyektləri səviyyəsində), fərdi özünütənziqləmə (fərdlər səviyyəsində). Müqavilə (koordinasiya) tənzimləməsi məhz sonuncu səviyyənin növlərindən birini təşkil edir. Nəticədə müəyyən adamlar üçün nəzərdə tutulmuş və ya ümumdövlət normalarının ayrı-ayrı elementlərini tamamlayan, konkretləşdirən, dəqiqləşdirən davranış qaydalarından ibarət "mikronormalar" yaranır. T.V.Kaşanina müqaviləni həm hüquqi fakt, həm də hüququn mənbəyi qismində, müqavilə ilə tənzimləməni isə hüquqyaratma mərhələsinin və hüququn realizəsi mərhələsinin qovuşma forması kimi nəzərdən keçirir. Onu da qeyd edək ki, kontinental hüquq sistemlərindən fərqli olaraq, istisnasız olaraq bütün müqavilə və sazişlərin milli hüquq sistemində daxil edilməsi Amerika hüquq doktrinası üçün xarakterik haldır.

Müasir hüquq ədəbiyyatında müqavilənin hüququn mənbəyi olub-olmaması məsələsinə üç əsas yanaşma formalaşmışdır: 1) müqavilələr fərdi hüquqi aktdır və hüququn mənbəyi deyildir; 2) bəzi müqavilələr normativ xarakter daşıyaraq, hüququn mənbəyi qismində çıxış edir; 3) istənilən müqavilə xüsusi növ hüquq normalarını – lokal, yaxud "mikronormalar" təsbit edir və buna görə də bütün müqavilələr hüququn mənbəyidir. Hüquqşünas alimlərin əksəriyyətinin bölüşdüüyü ikinci yanaşma ilə razılaşmaq lazımdır. A.F.Nurtdinova haqlı olaraq qeyd edir ki, normativ saziş hüququn mənbəyi kimi, birincisi, onun qəbul edilməsinin xüsusi – müqavilə qaydası; ikincisi, dövlət tərəfindən onun tənzimləyici əhəmiyyətinin tanınması (əks təqdirdə onu ümumiyyətlə hüququn mənbələrinə aid etmək olmaz); üçüncüsü, şəxslər dairəsinə görə fəaliyyət sahəsinin müəyyən edilməsinin

xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Hüququn mənbələrinə aid edilən normativ müqavilələr sırasına beynəlxalq müqavilələr, kollektiv müqavilələr və sazişlər daxildir. Hüquqi doktrina, yəni hüquq elminin və təcrübəsinin ən nüfuzlu nümayəndələrinə məxsus olan və ümumməcburi əhəmiyyətin verildiyi hansısa hüquqi ideyaların, nəzəriyyələrin, konsepsiyaların, prinsiplərin açıqlanması İtaliyada hüququn mənbəyi qismində tanınmamışdır və indi də tanınmır. Lakin bu və ya digər ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə dair hüquq elmi tərəfindən işlənib hazırlanmış anlayış və yanaşmaların formalaşmasına, son nəticədə isə normativ hüquqi aktlarda təsbitinə təsir göstərən amil kimi onun əhəmiyyətini və rolunu inkar etmək olmaz.

İtaliyada hüquq sahəsində elmi tədqiqatlar başlıca olaraq, demək olar ki, ölkənin bütün iri şəhərlərində olan universitetlərin hüquq fakültələrində aparılır. Orta əsrlərdə Bolonya və Pavi universitetləri ən çox məşhur idi. İndi Roma (Sapienza University of Rome), Bolonya (University of Bologna), Turin (University of Turin) universitetləri daha nüfuzludur.

2.3. İtaliya Respublikasının mülki və ailə hüququ

1942-ci ildə İtaliyada İsveçrə və Hollandiyada olduğu kimi mülki və ticarət hüququnu özündə birləşdirən Mülki Məcəllə qəbul edildi. Buna baxmayaraq, həm İsveçrə və Hollandiyada, həm də İtaliya universitetlərində mülki və ticarət hüququ ayrıcı fənn kimi və ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən tədris olunurdu.¹ Qəbul edilmiş bu Mülki Məcəllənin ilkin mətnində 2969 maddə olmaqla, o, altı kitabdan ibarət idi:

- I kitab - şəxslər və ailə haqqında,
- II kitab - vərəsəlik haqqında,
- III kitab - mulkiyyət haqqında,
- IV kitab - öhdəliklər barədə,
- V kitab - əmək haqqında,
- VI kitab - hüquqların müdafiəsi haqqında.

(Onlar 1938-1941-ci illərdə bölmə-bölmə qəbul edilmişdi.) Məcəllənin bir neçə on il davam etmiş hazırlığı zaman təkcə əvvəlki italyan məcəllələrinin xeyli dərəcədə mənimsədiyi fransız mülki və ticarət qanunvericiliyi deyil, həm də 1896-cı ildə qəbul edilmiş Almaniya Mülki Qanunnaməsinin təcrübəsi nəzərə alınmışdı, başlıcası isə, bu Məcəllədə ölkədə təşəkkül tapmış iqtisadi şəraitə uyğun olan hüquqi formanı tapmağa çalışan italyan sivilistlərinin özlərinin konsepsiyası ifadə edilmişdi. Bu, o cümlədən fransız və alman hüquqşünaslarının müdafiə etməkdə davam etdikləri etdikləri ənənəvi mülki və ticarət hüququ bölgüsündən imtina edilməsində təzahür edirdi. Keçmiş Ticarət Məcəlləsinin bir çox normaları (kredit, şirkətlər, ixtira hüququ və s. haqqında) hissə – hissə yeni Mülki Məcəllənin bölmələrinə, əsasən öhdəliklər barədə (IV) və əmək

¹ Давид Р. , Жоффре-Спинози К. «Основные правовые системы современности» М., 1998.С .68.

haqqında (V) kitablara salınmışdır. Hüquqi texnika nöqteyi – nəzərindən IV kitab ən mükəmməl sayılır, burada müqavilələrin müxtəlif növlərindən, zərər vurulmasından və s. irəli gələn öhdəliklərin nizamlanmasının müasir burjua konsepsiyası müfəssəl şərh edilmişdi.¹

İtaliya Mülki Məcəlləsinin ən geniş və əhəmiyyətli bölmələrindən biri “mülkiyyət haqqında” 3-cü kitabıdır. Belə ki, mülkiyyət müasir iqtisadiyyatın dayağı, iqtisadi inkişafın ayrılmaz tərkib elementi kimi çıxış edir. “Mülkiyyət haqqında” 3-cü kitabının strukturu belədir: 1-ci fəsildə hüququn obyektinə əmlak müəyyən olunub, onun növləri nəzərdən keçirilir. 2, 3 və 4-cü fəsillər mülkiyyət münasibətlərinə, onun növlərinə, əldə olunma və mühafizəsi vasitələrinə həsr olunub. Daha sonra superfitsi, emfitevzis, uzufrukt, istifadə hüququ və yaşamaq hüququ nəzərdən keçirilir. Bundan başqa servitutlar və onların müdafiəsindən bəhs edilir.

Mülki Məcəllənin 810-cu maddəsində belə anlayış verilir: hüququn obyektinə olan əşya əmlak sayılır. Məcəllə daşınmaz əmlaka aid edilə biləcək obyektlərin tam siyahısını verir: torpaq, su mənbələri və kiçik çaylar, ağaclar, daim və ya müəyyən müddətə torpaqla birləşdirilən tikintilər və digər qurğular, həmçinin süni və təbii şəkildə torpağın üzərində peyda olan bütün hər nə varsa. Təbii enerji daxil olmaqla iqtisadi dəyərə malik olan, qalan bütün əmlak daşınar hesab edilir.

Məcəllə əşyaları əsas və ləvazimatlara bölür. əşyanın ləvazimatları əsas əşyaya uzunmüddətli qulluq və ya onun bəzədilməsi üçün nəzərdə tutulur. Ləvazimatların təyinatına görə istifadəsini həm əsas əşyanın mülkiyyətçisi, həm də əsas əşyaya əşya hüququ olan şəxs həyata keçirə bilər.

¹ Попов Н. Ю. Правовая система Италии : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1984. С. 83.

Məcəllə bəhərin anlayışını verir. əşyanın bəhəri təbii və mülki ola bilər. Təbii bəhərlər əşyadan bilavasitə, hər hansı işlər aparılmadan və ya insanın təsiri olmadan (kənd təsərrüfatı məhsulları, faydalı qazıntılar) yaranan bəhərlər hesab olunur. Bəhərlər əşyadan ayrılan anına qədər onun tərkib hissəsi olaraq qalır və ümumi qaydaya görə bəhərin törədiyi əşyanın mülkiyyətçisinə məxsusdur. Bəhərə mülkiyyət hüququ onun əsas əşyadan ayrıldığı andan yaranır. əşyanın mülki bəhərləri əşyadan digər şəxslərin istifadəsinə görə əldə olunan bəhərlər hesab olunur. Bu – torpaq rentası, icarə haqqı, kapitalla faizlərdir. Mülki bəhərlərə mülkiyyət hüququ, tədricən hüququn davam etdiyi müddət ərzində əldə edilir.

Mülkiyyətçisi olmayan daşınar əşyalar üzərində mülkiyyət mənimsəmə yolu ilə əldə edilə bilər. Bu cür əşyalara məsələn, atılan əşyalar, ov və ya balıq ovu zamanı əldə edilən balıq və heyvanlar aiddir. Tapıntıyı yalnız o halda mənimsəmək olar ki, tapılmış əşya barədə məlumatlar dərc edildikdən bir il sonra onun mülkiyyətçisi gəlib çıxmamış olsun.

Mülkiyyət müqavilə əsasında və ya vərəsəliyə görə əldə edilə bilər. Daşınar əşyanı mülkiyyətçi olmayan şəxsdən əldə edən vicdanlı sahib onun üzərində mülkiyyət hüququ əldə edir.

Əşya üzərində mülkiyyət hüququ əldə etmə müddətinə görə əldə edilə bilər. Daşınmaz əmlak və ona əşya hüquqları bu cür əldə edilə bilər. Əşyaya fasiləsiz sahiblik müddəti 20 il təşkil etməlidir. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Məcəlləsinə görə bu müddət 30 ildir (AR Mülki Məcəlləsinin 178.6-cı maddəsi). Daşınmaz əmlakı lazımi qaydada qeydiyyatdan keçmiş sənəd əsasında əldə edən vicdanlı sahib üçün əldə etmə müddəti torpaq kitabında qeyd edilən andan 10 il müəyyən edilmişdir. Müqayisə üçün, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Mülki Məcəlləsində də bunun üçün 10 il müddət nəzərdə tutulmuşdur

(AR Mülki Məcəlləsinin 178.5-ci maddəsi). Daşınar əmlakla və ona olan hüquqlarla bağlı əldə etmə müddəti vicdanlı sahib üçün 10 il fasiləsiz istifadə, vicdanlı olmayan sahib üçün isə 20 il fasiləsiz istifadə təşkil edir. Reyestrə daxil edilən daşınar əmlak üçün əldə etmə müddəti lazımi qaydada qeydiyyatla alınmış sənəd əsasında əşyanı əldə edən vicdanlı sahib üçün 3 il təşkil edir. Mülkiyyətin 3 il ərzində keçməsi üçün zəruri olan hər hansı bir şərt mövcud deyildirsə, əldə etmə müddəti 10 il təşkil edir. əşyanə zorla əldə edən şəxs əldə etmə müddəti əsasında mülkiyyət hüququ əldə edə bilməz.¹

Kredit müqaviləsinə İtaliya Mülki qanunvericiliyində geniş yer verilmişdir. Hələ qədim Roma hüquqi dövründə bu anlayışdan istifadə edilirdi. Belə ki, mutuum (borc) kreditin formalarından biri sayılırdı. Klassik Roma hüquqşünası Pavel göstərirdi ki, creditum mutuum-dan cinsin növdən fərqlənməsi kimi ayrılır. Creditum münasibətləri həm də fərdi əlamətləri ilə müəyyən edilən (əvəz edilməsi mümkün olmayan) əşyaların verilməsindən yaranırdı. Belə ki, əşyanı, məsələn saxlamaq və ya istifadə üçün alan şəxs həmin əşyanın özünü qaytarmağa borclu idi. Mutuum isə creditumun bir növü olub, çəki, say və ölçü ilə müəyyən edilən (yəni cinsi əlamətləri ilə müəyyən edilən) əşyalara, xüsusən də pula aid idi. Kredit natura və ya pul şəklində (formasında) dəyəri olan qaytarılmaq şərti ilə və adətən faizi ödənilməklə verilən borcudur. Kredit pul vəsaitinin hərəkət forması olub, onun yenidən bölgüsü prosesində yaranan iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Kreditin mövcudluğunun ümumi iqtisadi səbəbi bu və ya digər dəyər kateqoriyası kimi əmtəə istehsalıdır. Kredit üçün xarakterik olan əsas mahiyyət dəyərin əvəzli şəkildə geri qaytarılmasıdır. Kredit münasibətləri öz-özlüyündə istehsal prosesini əmələ gətirmir, onlar ancaq istehsal prosesinə bu və ya digər formada vasitəçilik edir. Obyektiv əsaslarla yanaşdıqda kredit münasibətlərinin

¹ Источники итальянского права // Советское государство и право. 1983. № 10. С. 126–130.

əmələ gəlməsi və funksiyalaşdırılmasının spesifik səbəbləri mövcuddur. Onlar təkrar istehsal prosesini fasiləsiz şəkildə təmin etmək, konkret olaraq dövriyyə prosesində dəyər formasının dəyişdirilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Kredit müəyyən dəyər dövriyyəsinin geri qaytarılan hərəkət dövriyyəsi kimi çıxış edir, daha doğrusu geri qaytarılmayan büdcə xərclərini maliyyələşdirməklə ziyanın qarşısını alır. Zıyanla işləyən təsərrüfat sahələrinə də kreditin verilməsi nə onun məqsədinə, nə də kreditinin təşkili təbiətinə müvafiq deyil. Kreditin mahiyyətində ən böyük dəyişikliklər bank sisteminin dəyişməsi, kredit bazarının yaradılması, eləcə də kommertiya banklarının iqtisadi baxımından müstəqil çıxış edərək kredit təqdim etməsidir. İqtisadi münasibətlər sistemində kreditin funksiyası və mahiyyətinin bankla borclu tərəf arasında ehtiva etdirməsi kreditləşdirmə prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipin meydana gəlməsi kreditləşdirmə prosesini bərpa edir, daha doğrusu borc vəsaitlərinin müddətini, məqsədini müəyyən edir, eləcə də borclu tərəfin kreditdən istifadəsinin təşkilinə nəzarət həmçinin kreditin verilməsi və ödənilməsinə həyata keçirir.

1942-ci ildə qəbul edilmiş Naviqasiya Məcəlləsi Mülki Məcəlləyə mühüm əlavə oldu, bu Məcəllədə dəniz, çay və hava daşımalarının hüquqi məsələləri, o cümlədən həm də bu nəqliyyat növlərində əmək münasibətləri tənzimlənirdi. Onda həmçinin, müvafiq qaydaların pozulmasına görə cinayət və intizam məsuliyyəti barədə normalar da vardır.

Xüsusi hüquq sahəsində Mülki Məcəllənin boşluqlarını dolduran, yaxud onun müddəalarını inkişaf etdirən və dəqiqləşdirən bütöv bir sıra qanunvericilik aktları – müflislik (əvvəlki Ticarət Məcəlləsində tənzimlənən bu institut yeni Mülki Məcəllədə öz əksini tapmamışdır), vətəndaşlıq, çeqlər və veksellər, sığorta şirkətləri, banklar, müəllif hüququ və s. haqqında qanunlar fəaliyyət göstərir.

İtaliya Mülki Məcəlləsi və Nikah haqqında qanun, katolik kilsəsinin böyük təsiri üzündən ər-arvadın boşanmasına yol verməyə də, ər-arvadın yalnız hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməklə ayrı yaşamasına yol verir. Bu cür vəziyyət 1970-ci ilədək davam etmişdir. Yalnız 1970-ci ildən qanunla ər-arvadın 5-7 il ayrılıqda yaşadığıdan sonra məhkəmə qaydasında boşanmasına yol verildiyi bir neçə hal nəzərdə tutulurdu. Bu qanunun ləğv edilməsi haqqında mühafizəkar qüvvələrin 1974-cü ildə referendumla çıxarılmış tələbi ölkə əhalisinin əksəriyyəti tərəfindən rədd edildi. 1987-ci ildə qəbul edilmiş qanun ər-arvadın üç il müddətində ayrılıqda yaşamasını, onların boşanması üçün kifayət qədər əsas saydı və ayrılmış ər-arvadın valideynlik öhdəliyini növbə ilə yerinə yetirilməsinin mümkünliyünü nəzərdə tutdu.

İtaliyada əmək münasibətlərini tənzimləyən ayrıca Əmək Məcəlləsi yoxdur. Bu ölkədə əmək münasibətləri Mülki Məcəllənin normaları ilə yanaşı, bir sıra qanunvericilik aktları ilə də tənzimlənir (Mülki Məcəllənin V kitabı (əmək haqqında) işçilərin hüquqi statusundan artıq sahibkarların, həmçinin müəssisə və səhmdar cəmiyyətinin hüquqi statusunu təsbit edir). 1947-ci il Konstitusiyası həmkarlar ittifaqlarının təşkilini «qanun çərçivəsində» həyata keçirilən tətili, kişi və qadınların əmək haqqının bərabərliyini və s. elan etdi. Əmək şəraitinin və əmək haqqının müəyyən edilməsində, çox vaxt həmkarlar ittifaqları ilə sahibkarlar arasında qızğın sinfi mübarizə şəraitində bağlanan kollektiv müqavilələr mühüm rol oynayır. 1970-ci ildə «İşçilərin azadlığının və ləyaqətinin müdafiəsi haqqında» qanun qəbul edildi. Sosial təminat sahəsində inkişaf etmiş qanunvericilik sistemi mövcuddur. Həmkarlar ittifaqı hərəkətinin tərkib hissəsi kimi Pensiya ittifaqı yaradılmışdır. Sosial sığortanın ümumi öhdəlik fondu sahibkarların və işçilərin üzvlük haqlarından yaradılır. Bu fondun və digər mənbələrin hesabına qocalığa və əlilliyə

görə ödəmələr, habelə işsizlərə, kasıblara, evsizlərə və vətəndaşların digər kateqoriyalarına müxtəlif növ yardımlar verilir. 1988-ci ildə ailə yardımları sisteminin islahatı keçirilmişdir. Həmin islahat ilə gənc ailələrə uzunmüddətli kreditlərin verilməsi və s. imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur.

Son onillikdə ətraf mühitin qorunmasına yönəldilmiş qanunvericilik çox inkişaf etmişdir. Mədəni İrs və Ətraf Mühit Nazirliyi yaradılmışdır. 1977-ci ildə Vəhşi təbiətin müdafiəsinə və ovçuluq qaydalarına aid əsas prinsiplər və tədbirlər barədə qanun qəbul edildi. 1989-cu ildə ətraf mühitin qorunmasının üçillik proqramı qanuni şəkllə salındı. 1989-cu ildə qəbul edilmiş bir sıra dekret-qanunlarda torpağın çirkləndirilməsinə qarşı və içməli su mənbələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına aid təcili tədbirlər müəyyən edilmişdir.

1942-ci ildə qüvvəyə minmiş Mülki-Prosessual Məcəllə 1950-ci ildə və sonralar nisbətən kiçik dəyişikliklərə uğradı. 1942-ci il tarixli İtaliya Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 14-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə təqdim olunan materiallar və izahatlarla kifayətlənməyərək, işin həqiqi hallarının, tərəflərin hüquq və vəzifələrinin hərtərəfli, tam və obyektiv surətdə aydınlaşdırılması üçün qanunda nəzərdə tutulan bütün tədbirləri görməlidir. Haqqında danışılan maddədə obyektiv tədqiqat prinsipinin təsbit edilməsindən söhbət gedir.

Qüvvədə olan İtaliya MPM-in 16-cı maddəsi isə iş üzrə məhkəmə baxışının prinsipləri adlanır və bu prinsipi geniş şəkildə təsbit edir. Həmin maddənin birinci bəndinə görə, məhkəmə həqiqətə nail olmaq üçün, işin hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiqinə lazımi şərait vardır. Bunun üçün məhkəmə: işdə iştirak edən şəxslərə onların prosesual hüquq və vəzifələrini izah edir, görülməyəcək, yaxud görülməyəcək hərəkətlərin nəticələri barədə onları xəbərdar edir, onların prosesual hüquqlarının həyata keçirməsinə kömək göstərir.

2.4. İtaliya Respublikasının cinayət hüququ və cinayət prosesi

XIX əsrin əvvəllərində qüvvədə olan qanunvericiliyin fransız modelinə uyğun olaraq, Ümumitalyan Cinayət Məcəlləsinin qəbul edilməsinə hazırlıq gədirdi. Ancaq onun qəbul edilməsi qızğın mübahisələr üzündən, xüsusən ölüm cəzası məsələsi ilə bağlı ləngidilirdi. O vaxt ölüm cəzası Toskadanda ləğv edilmişdi. Ancaq bütün digər İtalyan dövlətlərinin qanunvericiliklərində nəzərdə tutulurdu. 1882-ci ildə Ədliyyə Naziri Dzanardellinin rəhbərliyi altında tərtib edilmiş Cinayət Məcəlləsinin layihəsi burjua cinayət hüququnun neoklassik məktəbi ideyalarının səciyyəvi təzahürü hesab olunur: O cəzaların yüngülləşdirilməsi hallarının geniş sistemini və bir sıra olduqca liberal müddəaları, o cümlədən, ölüm cəzasından imtina nəzərdə tuturdu. Bu layihə Parlamentin hər iki palatasının, demək olar ki, yekdilliklə təsdiq etməsi ilə 1889-cu ildə birinci italyan Cinayət Məcəlləsinə çevrildi.

Bu məcəllənin hazırlanması zamanı görkəmli İtalyan mütəfəkkir Çezare Bekkariyanın cinayət və cəza barədə nəzəriyyəsiindən faydalanmışdır. Bekkariyanın nəzəriyyəsi isə təbii hüquq nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Onun nəzəriyyəsinə riyaziyyat, fizika ilə analogiyaların aparılması, dəqiq elmlərdəki kimi hüquqda da dəqiq biliklərə malik olmaq cəhdi xarakterikdir. Bekkariya hüquq pozuntularının səbəbini təbiətdə, xüsusilə "Ümumdünya cazibə qanunu"nda görürdü. Onun nəzəriyyəsinə əsasən insanlar öz təbii "mütləq" hüquqlarından imtina edərək vətəndaş cəmiyyəti, dövlət və pozitiv qanunvericilik yaradıblar. Vətəndaş cəmiyyətinin məqsədi "mümkün qədər çox insan üçün mümkün qədər çox xoşbəxtlikdir". Bekkariyaya görə ancaq qanunlar cinayətlərə görə cəza müəyyən edə

bilər: "Qanunda göstərilməyən əməl cinayət deyil, qanunda göstərilməyən cəza yoxdur. Hakimin qanunda göstəriləndən yüksək həddə cəza təyin etmək səlahiyyəti yoxdur". "Nullum crimen, nulla poena sine lege" (əgər qanunda göstərilməyibsə, həmin cinayət və cəza yoxdur). Bununla da, cinayət hüququnda analogiyaya son qoyuldu. Hüquq insan əməlinin qaydaya salınması ilə bağlıdır, bu səbəbdən hüquq pozuntusu kimi sözlər (fikirlər) yox, insan əməli hesab olunmalıdır.

Cəza cinayətin təbiətinə uyğun olmalıdır. Məsələn: mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə görə şəxsiyyətlə bağlı cəzalar tətbiq etmək lazım deyil. Cəzanın sərtliyi yox, onun labüdlüyü təsir etməlidir. Əsas odur ki, törədilmiş cinayət cəzasız qalmasın. Cəzanın sərtliyi, təkcə siyasi hakimiyyətin sərtliyindən yox, cəmiyyətin sərtliyindən xəbər verir. Bekkariya cəzanın sərtliyinin əleyhinə çıxış edərək, ümumiyyətlə ölüm cəzasının əleyhinə idi. Ölüm cəzası hüquqa söykənmir, belə ki, insan özünü həyatdan məhrum etmək hüququna malik deyil. Məntiqsizdir ki, adam öldürməni qadağan edən qanun eyni zamanda insanı həyatdan məhrum etsin. Bu sahədə Bekkariyanın irəli sürdüyü əsas prinsip təqsirsizlik prezumpsiyasıdır. Bekkariya cinayətin səbəblərini araşdıraraq onun ən dərin səbəblərini insanın təbiəti ilə əlaqələndirir. Cinayətin əsas səbəbləri "insanın ehtirasları", eqoizm və bununla bağlı olan mənfi keyfiyyətlərdir. Bu səbəbdən də, siyasi hakimiyyət, pozitiv qanunvericilik, hüquq və cəza lazımdır. Ən yaxşısı cəzalandırmaqdan daha çox, xəbərdarlıq etmək, tərbiyələndirməkdir.

Məlum olduğu kimi XX əsrin I yarısında İtaliyada terror faşist diktaturası bərqərar olunmuşdur. Ölkədə terrorun hökm sürməsinə baxmayaraq antifaşist hərəkatı mövcud idi. Bu hərəkatla cəza orqanları vasitəsi ilə mübarizə aparılırdı. Cəza orqanları sistemində polis mühüm yer tuturdu. Ümumi polis karabiner korpusu təhlükəsizlik polisi ilə yanaşı xüsusi polis orqanları: «antifaşist cərəyanlarından

mühafizə təşkilatı» (OVRA), «Siyasi cinayətlərin xüsusi xidməti» fəaliyyət göstərirdi. Rejimə qarşı açıq çıxışları yatırmaq üçün hərbiləşdirilmiş «kənüllü ictimai təhlükəsizlik milisi» yaradılmışdır. Onun da rəisi Müssolini idi.

Siyasi cinayətlərə dair işlərə baxmaq məqsədilə 1927-ci ildə «dövlətin müdafiəsi haqqında» qanun qəbul olundu. Bu qanuna görə 10 il fəaliyyət göstərmiş xüsusi tribunal yaradıldı. Bu tribunal ölüm hökmü çıxara bilər və onun hökmlərindən şikayət verilə bilməzdi. Buna baxmayaraq, ölüm hökmü çox nadir hallarda tətbiq edilirdi.

1928-ci ildə özündə bütün faşist qanunlarını ehtiva edən polis təhlükəsizliyi məcəlləsi qəbul olundu. Məcəllə faşizmə müxalif olan siyasi partiyaları qadağan etdi, söz, mətbuat, ittifaq və s. azadlıqları ləğv etdi. Məcəllə antifaşistlərlə mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə inzibati orqanlara geniş səlahiyyətlər verdi.

1930-cu ildə İtaliyada Cinayət Məcəlləsi qəbul olundu. 1930-cu ildə qəbul edilmiş Cinayət Məcəlləsi XX əsrin birinci yarısında burjuva cinayət qanunvericiliyi tarixində ən diqqətəlayiq hadisələrdən biri oldu. Bu Məcəllədə həm burjuva cinayət hüququnun klassik məktəb tərəfindən işlənib hazırlanmış ənənəvi prinsipləri və institutları, həm də antropoloji-sosioloji istiqamətin bəzi konsepsiyaları öz əksini tapmışdır. Hüquq pozucusunun təqsirinə uyğun olaraq cinayətlərə görə təyin olunan cəzalarla yanaşı Məcəllə «sosial təhlükəli» hesab edilmiş şəxslərə çox vaxt azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. 1930-cu il İtaliya Cinayət Məcəlləsinin səciyyəvi cəhəti sanksiyaların (xüsusilə siyasi cinayətlərə görə) xeyli gücləndirilməsi oldu. Belə ki, 26 maddədə ölüm cəzası nəzərdə tutuldu. Bunlardan 21 maddə dövlət əleyhinə olan cinayətlərə, 4-ü ictimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlərə və yalnız biri şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərə aid idi. Ömürlük katorqa işləri nəzərdə tutulan sanksiyaların dairəsi də xeyli genişləndi.

1930-cu ildə Cinayət Məcəlləsi ilə bir vaxtda qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə prosesual təminatları (o cümlədən müdafiə hüququ) kəskin məhdudlaşdırılan təqsirləndirilənin zərərinə, icra hakimiyətinə, polis, prokurorluq orqanlarına və hakimlərə geniş səlahiyyətlər vermişdir. 1947-ci ildə Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra cinayət-prosessual qanunvericiliyi dəfələrlə kifayət qədər mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Onların arasında mühüm yeri, o cümlədən 1955-ci il iyulun 18-də qəbul edilmiş qanun tutur. Bu qanunla ibtidai istintaqda müdafiə hüququ və məhkəmənin hərəkətindən şikayət imkanı genişləndirilmişdir. İtaliya məhkəmə icraatına xas olan süründürməçiliklə bağlı qanunvericiliyə dəfələrlə ibtidai həbsin müddətini müəyyən edən dəyişikliklər edilmişdir (sonuncu dəyişikliklər 1984, 1986 və digər illərdə edilmişdir).

Son onilliklərdə qəbul edilmiş qanunlarda cinayət qanunvericiliyinin liberallaşdırılması meylə öz əksini tapmışdır. 1974-cü ildə hakimlərin cəzanı yüngülləşdirmək hüququ genişləndirildi (220 N-li qanun), 1981-ci ildə Cinayət Məcəlləsində yalnız cərimə ilə cəzalandırılan bütün cinayət əməllərinə görə cinayət - məsuliyyəti inzibati cəzalarla əvəz edildi (689 №-li qanun). Həmçinin bu qanun qısa müddətli həbs cəzasını azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəza ilə etdi. Bununla belə, eyni zamanda cəzanı gücləndirməyi və bəzi prosesual hüquqları məhdudlaşdıрмаğı nəzərdə tutan bir sıra aktlar qəbul edildi (onların verilməsi mafiyaya və terrorçu qrupların iştirakçılarına qarşı mübarizə maraqları ilə izah edilirdi): 1965-ci ildə qəbul edilmiş «Mafiyaya mənsubluqda şübhəli bilinən şəxslər üzərində nəzarət haqqında»; 1975-ci ildə qəbul edilmiş «Polisin hüquqlarını genişləndirən ictimai qayda-qanunun mühafizəsi üzrə tədbirlər haqqında»; 1980-ci ildə qəbul edilmiş Həbsə və axtarış aparmağa prokurordan telefonla icazə almağa imkan verən, demokratik qayda-qanunu və ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsi üzrə təcili tədbirlər

haqqında qanunlar; 1982-ci ildə qəbul edilmiş istintaq, məhkəmə, yaxud cəza çəkdiyi zaman öz yoldaşlarının adlarını çəkən, «peşman» olmuş terrorçunun cəzasının yüngülləşdirilməsi imkanını nəzərdə tutan «Konstitusiyaya quruluşunun müdafiəsi tədbirləri haqqında» qanun da bura aiddir. 27 dekabr 1947-ci ildə təsdiq edilmiş və 1 yanvar 1948-ci ildə qüvvəyə minmiş İtaliya Respublikası Konstitusiyası sülh dövründə bütün hərbi və mülki cinayətlərə görə ölüm cəzasını tamamilə ləğv etmişdir.¹ Bu tədbir 22 yanvar 1948-ci il tarixli 22/48 sayılı fərmanla (ölüm cəzasının ləğvi nəticəsində koordinasiyanın təmin edilməsi) həyata keçirilmişdir. Bu zaman ölüm cəzası 13 oktyabr 1994-cü il tarixli 589/94 sayılı qanun qəbul edilənədək İtaliyanın hərbi cəza məcəlləsində yalnız vətənə xəyanət və ya müharibə dövründə törədilən cinayətlərə görə saxlanılmışdı (baxmayaraq ki heç bir ölüm cəzası baş verməmişdi). Sonuncu qanun ölüm cəzasını həmin məcəllədə tamamilə ləğv etmiş və onu ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz etmişdir. 2007-ci ildə konstitusiyaya dəyişiklik qəbul olundu. Buna əsasən, İtaliya Konstitusiyasının 27-ci maddəsi ölüm cəzasını tamamilə qadağan etmişdir.

1947-ci ildə yeni Cinayət – Prosesual Məcəlləsinin layihəsinin hazırlanmasına başlanmışdı: hökumətə yeni məcəllənin mətnini nəşr etməyi tapşırıran və onun tədbirçilərinin riayət etməli olacağı meyar və prinsipləri formulə edən Xüsusi qanun verildi. Hökumətin yaratdığı komissiya bir neçə on il ərzində olaraq məcəllənin bir neçə layihəsini hazırladı. Nəhayət, 1988-ci ildə İtaliyanın Cinayət Prosesual Məcəlləsi qəbul edildi. Onun qəbul edilməsi məhkəmə quruluşu məsələsi üzrə qanunvericiliyə dəyişiklik edilməsini tələb etdi. 1988-ci il Cinayət Prosesual Məcəlləsində bəzi prosesual hərəkətlər

¹ Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. Москва, 2003. С. 299

sadələşdirilsə də, bu Məcəllədə ədalət mühakiməsi və şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiəsinin konstitusiya prinsiplərinə riayət edilməsinin zəruriliyi qeyd olunurdu. Yeni Cinayət Prosesual Məcəllədə məhkəmə prosesi iştirakçılarının statusu, sübutların toplanması və qiymətləndirilməsi problemi, ibtidai istintaq və məhkəmə araşdırması, hökmdən və digər məhkəmə qərarlarından şikayət edilməsi, həmçinin cəzaların icra edilməsi, təhlükəsizlik tədbirlərinin prosesual nizamlanması məsələləri müfəssəl tənzimlənir.¹

¹ Попов Н. Ю. Правовая система Италии : Эюстрилян автореферат . М., 1984. с. 171-175

III Fəsil. İtaliya Respublikasının məhkəmə sistemi

Faşistlər hakimiyyətə gələndə, yəni 1922-ci ilə qədər cinayət məhkəmə sistemi bərişdırıcı hakim olan pretorlardan ibarət idi. Onlar həm müstəntiq, həm də ittihamçı qismində çıxış edərək kral prokuroruna tabe idi. Faşist hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra əlavə olaraq antifaşist ruhlu insanlara divan tutmaq vəsaiti ilə polis tribunalları yaradılmışdır. 1931-ci ildə andlılar məhkəməsinin şəffənlər məhkəməsi (hakim və beş şəffəndən ibarət idi) əvəz etdi. Şəffənlər kral tərəfindən təyin olunurdu. İbtidai istintaqda təqsirlilik prezumpsiyası hökm sürürdü.

Siyasi cinayətlərə dair işlərə baxmaq məqsədilə 1927-ci ildə «dövlətin müdafiəsi haqqında» qanun qəbul olundu. Bu qanuna görə 10 il fəaliyyət göstərmiş xüsusi tribunal yaradıldı. Bu tribunal ölüm hökmü çıxara bilər və onun hökmlərindən şikayət verilə bilməzdi.

1928-ci ildə özündə bütün faşist qanunlarını ehtiva edən Polis Təhlükəsizliyi Məcəlləsi qəbul olundu. Polis Təhlükəsizliyi Məcəlləsi faşizmə müxalif olan siyasi partiyaları qadağan etdi söz, mətbuat, ittifaq və s. azadlıqları ləğv etdi. Polis Təhlükəsizliyi Məcəlləsi antifaşistlərlə mübarizəni gücləndirmək məqsədi ilə inzibati orqanlara geniş səlahiyyətlər verdi.

İtaliyanın ali dövlət təsisatların içərisində Konstitusiya Məhkəməsi xüsusi yer tutur. 1956-cı ildə İtaliya Respublikasının hüquq sistemində çox mühüm hadisə baş verdi. İtaliyada konstitusiya məhkəməsi yaradıldı. Bu italiyada Konstitusiya nəzarəti institutunun təşəkkülü və formalaşması yolunda böyük addım oldu.

Ümumiyyətlə, Konstitusiya nəzarəti institutunun sonrakı inkişaf mərhələsi müharibədən sonrakı dövrə təsadüf edir. Hazırda iki əsas tendensiya müzakirə olunur. Birincisi, bu institut sonrakı inkişafını

tapır, çünki hər yeni konstitusiya belə nəzarəti təsdiq edən müddəalara malikdir. Avropa ölkələrində nəzarət institutunun ənənəvi amerikan modelindən fərqlənən xüsusi modeli tədricən işlənir ki, bu zaman nəzarəti prosedurlara riayət etmək şərti ilə adi məhkəmələr həyata keçirir. Avropada adi və inzibati ədliyyə orqanlarından ayrı olan konstitusiya nəzarətinin xüsusi orqanının yaradılması norma halına çevrilmişdir. O, bir qayda olaraq dövlət quruluşunda bütün digər məhkəmə orqanlarından yuxarıda dururdu.

İkincisi, konstitusiya nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi tendensiyası açıq-aydın görsənir. Onlar ali seçki məhkəmələrinin funksiyalarını yerinə yetirir, bəzən siyasi partiyaların mövcudluğunu yoxlayır, ali dövlət hakimiyyəti orqanları arasında, federasiya və onun subyektləri arasında səlahiyyətlərlə bağlı mübahisələri həll edir.

Konstitusiya nəzarəti institutu İtaliyanın 1947-ci il əsas qanununda (konstitusiyasında) 134-137-ci maddələrdə təsbit olunmuşdur. 1947-ci il Konstitusiyasına əsasən, o qanunvericiliuk normalarının Konstitusiyaya uyğun olmaması və həm də onların ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etmək hüququna malikdir. İtaliyanın Konstitusiya Məhkəməsi özü haqqında Roman-german hüquq sisteminə daxil olan ölkələr içərisində AFR-in konstitusiya məhkəməsi kimi səlahiyyətli orqan fikri yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya nəzarəti orqanlarının icraatında xeyli işin olması həmin orqanların aktiv fəaliyyətdə olmasını göstərir. Belə ki, İtaliyanın Konstitusiya Məhkəməsi yarandığı andan (1956-cı ildən) 80-ci illərin ortalarına qədər üç minə yaxın qərar vermiş və altı yüzə yaxın qanun və digər aktların ləğvinə nail olmuşdu. Bir qayda olaraq onun qərarları İtaliya Konstitusiyasının ən demokratik müddəalarının həyata keçirilməsinə kömək etmişdir. O həmçinin müxtəlif hakimiyyət orqanları arasında,

dövlətlə vilayətlər arasında, yaxud vilayətlərin özlərinin arasında səlahiyyət mübahisələrinə, Respublika Prezidentinə və nazirlərin Konstitusiyaya normalarını pozmaları barədə irəli sürülən ittihamlara baxır. Konstitusiyaya Məhkəməsi 15 hakimdən ibarətdir, onların beşi Prezident tərəfindən, beşi palataların birgə iclasında parlament tərəfindən və beşi ali, ümumi və inzibati məhkəmə orqanları tərəfindən təyin olunur. Onlar təcrübəli hakimlər, vəkillər və hüquqşünas professorlar sırasından 9 il müddətinə təyin edirlər. Sədr Məhkəmənin öz üzvləri tərəfindən seçilir.¹

Ümumilikdə isə, bazar iqtisadiyyatının mövcud olduğu və demokratikləşmə yolunda inamla addımlayan ölkələrdə konstitusiyaya nəzarəti institutu geniş yayılmaq və təkmilləşdirilməklə bağlı məhkəmə köklərə malikdir.

Ümumi məhkəmələr sisteminə Ali Kassasiya Məhkəməsi (adətən Kassasiya Məhkəməsi adlandırılır) başçılıq edir. 1941-ci ildə qəbul edilmiş «Məhkəmə quruluşu haqqında» qanuna uyğun olaraq, o, mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmələrin qərarlarından edilən şikayətlərə, həmçinin məhkəmələrin səlahiyyətləri haqqında mübahisələrə sonuncu instansiya kimi baxaraq, «qanuna dəqiq riayət edilməsini və bir cür şərh edilməsini, milli hüququn birliyini» təmin edir. Onun həm mülki və həm də cinayət işləri üzrə ayrı-ayrılıqda üç palatası vardır. Palatalara sədr başçılıq edir və işi yeddi hakimdən ibarət tərkibdə dinləyir. Kassasiya Məhkəməsinin birinci sədri daha mürəkkəb kassasiya şikayətlərini, o cümlədən ayrı-ayrı palatalar tərəfindən artıq həll edilmiş daha mürəkkəb işləri baxılmaq üçün məhkəmənin birləşmiş iclasına (15 hakimdən ibarət) verə bilər.

Dairələrinin əsas şəhərlərində iclasların keçirən 23 apellyasiya məhkəməsinin funksiyalarına tribunallarının birinci instansiya üzrə

¹ Судебные системы западных государств. М., 1991. с. 188

hökmlərindən və qərarlarından edilən apellyasiya şikayətlərinə baxmaq daxildir. Bu məhkəmələrdə işə beş peşəkar hakimdən ibarət kollegiyalarda baxılır.

Tribunallar (onların sayı 160-dır) birinci instansiya məhkəməsi kimi pretoriyalann səlahiyyətindən yuxarı olan cinayət və mülki işlərə, ikinci instansiya kimi isə, pretoriyaların çıxardığı məhkəmələrdən və qərarlardan edilən apellyasiya şikayətlərinə baxır. Tribunallarda bütün işlərə üç peşəkar hakimdən ibarət kollegiyalarda baxılır. Daha ciddi cinayət işləri andlılar məhkəmələrinin səlahiyyətinə daxildir (onların sayı 94-dür), tərkibinə iki peşəkar hakim (onlardan biri sədrlik edir, və «xalq hakimləri» adlandırılan altı iclasçı daxildir. Onlar hamısı vahid kolleqiya təşkil edirlər və hökm birgə müşavirə ilə çıxarılır. Bu məhkəmələrin hökmlərindən edilən şikayətlər apellyasiya məhkəmələrinin məhkəmə dairələrinin hər birində bir və ya iki andlıdan ibarət apellyasiya məhkəmələrində araşdırılır (onların sayı 34-dür). Onların hər birinin tərkibinə altı «xalq hakimi» ilə yanaşı, iki peşəkar hakim daxildir ki, bunlardan biri Kassasiya Məhkəməsinin hakimi (sədrlik edən), digəri isə apellyasiya məhkəməsinin üzvüdür.¹

Üç ilə qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilə bilən az ağır cinayət işlərinə pretoriyalarda (Ölkədə onların sayı mindən artıqdır) bir hakim - pretor tərəfindən baxılır. Pretoriyaların əksəriyyətində bir pretor, qalanlarında bir neçə (50-yə qədər) pretor vardır. Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəza verilən işlərə pretor tərəfindən sadələşdirilmiş qaydada və tərəflərin iştirakı olmadan baxılır. Pretoriyalarda həmçinin iddia məbləği barışdırıcı hakimlərin səlahiyyətlərini aşan mülki işlərə və barışdırıcı hakimlərin çıxardığı qərarlardan edilən şikayətlərə baxılır.

¹ Судебные системы западных государств. М., 1991 с. 194

İşlərə təkbaşına baxan barişdırıcı hakimlər (onların sayı 10 minə yaxındır) olduqca məhdud səlahiyyətə malikdir: onlar yalnız kiçik iddia məbləği mülki işlərə baxılır. Barişdırıcı hakimlər peşəkar olmayaq öz fəaliyyətlərinə görə məvacib almırlar.¹

1988-ci ildə yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə məhkəmə sisteminin islahatı keçirildi. Hər bir apellyasiya məhkəməsi dairəsində, iki peşəkar hakimdən və iki ekspertdən (kişi və qadın) ibarət olan yetkinlik yaşına çatmayanların işi üzrə müstəqil tribunal yaradıldı. Tribunal 18 yaşına çatmayan yeniyetmələrin hüquq pozuntuları haqqında işlərinə baxır. Tribunalın qərarından edilən şikayəti iki ekspertin iştirakı ilə apellyasiya məhkəməsinin palatalarından birində baxılır.

İnzibati Ədliyyə təsisatı, İtaliyada Dövlət Şurası başda olmaqla, eyni zamanda həm məşvərətçi, həm də, məhkəmə orqanı olan müstəqil sistem təşkil edir. O. hökumətin və nazirliklərinin aktlarının qanuniliyinə nəzarət edir və vilayət inzibati tribunallarının qərarlarından edilən şikayətlərə baxır. 20 vilayətin hər birində belə tribunallar vardır və bir çox icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarından və hərəkətlərindən edilən şikayətlərə baxan birinci instansiya inzibati ədliyyə orqanı kimi çıxış edir.

İtaliyada qanun hakimlərə bəzi hallarda qanunları qanunvericinin məqsədinə müvafiq şərh etmək kimi səlahiyyət verir.²

Hakimlər ədliyyə nazirinin təqdimatı ilə Prezident tərəfindən, bir qayda olaraq, ali hüquq təhsili olan, Ədliyyə Nazirliyinin kursunu bitirən və müsabiqədən keçdikdən sonra məhkəmə auditoru (stajor) sıralarına daxil edilmiş şəxslər arasından təyin olunur. 1947-ci il İtaliya Konstitusiyasının 107-ci maddəsi hakimlərin toxunulmazlığına həsr olunmuşdur. Dəyişilməzliyi Konstitusiya tərəfindən "elan"

¹ Решетников Ф.М. «Правовые системы стран мира» М.,1993. с. 805

² Давид Р., Жоффре-Спинози К. «Основные правовые системы современности» М., 1998. С 87

olunmuş hakimlərin təyin edilməsində və yerlərinin dəyişdirilməsində əsas rolu Prezidentin başçılıq etdiyi Ali Magistratura Şurası oynayır. Onun tərkibinə vəzifə üzrə Kassasiya Məhkəməsinin Birinci Sədri və Baş Prokururu daxildir. Şuranın qalan 30 üzvünün 23 hissəsi hakimlər tərəfindən müxtəlif instansiyalı məhkəmələrin hakimlərindən və 13 hissəsi parlament tərəfindən universitet professorlarından və vəkillərdən seçilir.

Cinayət işləri məhkəmə polisi, pretorlar (nəticədə pretor özünün təhqiq etdiyi işə hakim kimi baxır) Respublika prokurorları və nəhayət, tribunalların yanında olan tribunalların üzvləri sırasından təyin olunan istintaq hakimləri (onlar bir qayda olaraq işinə andlılar məhkəməsində baxılmalı olan işlər üzrə formal istintaq adlanan təhqiqatı aparırlar) tərəfindən təhqiq edilir. İstintaq polis tərəfindən və yaxud şəxsən ittihamçı tərəfindən aparıla bilər. Məhkəmədə cinayət işləri üzrə ittihamı prokurorluğun nümayəndələrinin əsas funksiyasılardan biri olmasına baxmayaraq, bu funksiyanı onlarla yanaşı pretorlar tərəfindən təyin edimiş digər dövlət qulluqçuları (o cümlədən polis zabidləri) müdafiə edirlər.

1948-ci il Konstitusiyasına görə, dövlət ittihamçısı xidməti məhkəmə hakimiyyətinin tərkib hissəsidir. Kassasiya və Apellyasiya məhkəmələri yanında Baş prokurorlar, tribunallar yanında respublika prokurorları öz əməkdaşları ilə birlikdə iyerarxik təşkilatlanmış sistem təşkil edirlər. Baş prokurorlar, tribunallar yanında respublika prokurorları öz əməkdaşları ilə birlikdə onlar Ədliyyə Nazirinin himayəsi altında fəaliyyət göstəririlər. Prokurorluğun nümayəndələri həmçinin məhkəmələrdə bəzi mülki işlərə baxılarkən çıxış edirlər (məsələn, Kassasiya Məhkəməsində istənilən araşdırmalar, uşaqlar haqqında mübahisələr, əmək qabiliyyətli və ya qabiliyyətsiz hesab edilməməsi haqqında işlər zamanı). Hər bir dövlət ittihamçısı (Publico Ministero) məhkəmə orqanının üzvüdür və hakimlərin statusuna

bərabər statusa malikdir. Prokurorlar, ittihamçılar Ali Magistratura Şurası tərəfindən vəzifəyə təyin edilir, vəzifədən azad edilir və intizam məsuliyyətinə cəlb edirlər. Onlar ömürlük təyin edirlər və hakim vəzifəsinə də keçirilə bilərlər. İtaliyada Ali Məhkəmə Şurası yaradılmışdır ki, o, prokurorluq orqanlarının müstəqilliyinin təminatçısı kimi çıxış edir. İtaliya modelinin əsas xüsusiyyətlərindən biri ittiham xidmətinin müxtəlif səviyyədən olan orqanları arasında təbəçilik asılılığının olmamasıdır. Eləcə də hər bir ittihamçı öz fəaliyyətində tam müstəqildir. Belə ki, İtaliya qanunvericiliyi güclü daxili nəzarət və təbəçilikdə olan ittihamçılara yuxarı vəzifəli şəxslərin göstəriş vermək hüququnu tanımır. Burada qanunçuluq prinsipinə görə, cinayətin törədilməsi barədə kifayət qədər əsas olduqda, cinayət təqibi məcburi hesab edilir.

İtaliya ittihamçıları öz funksiyalarını məhkəməyə qədər ciddi məhkəmə nəzarəti altında həyata keçirirlər. Məhkəmədə isə onlar amerikalı həmkarları kimi fəaliyyət göstərirlər.

İtaliya hüquq sisteminin özünəməxsus cəhəti vəkillik institunun digər avropa ölkələrindən çox fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Burada məhkəmə sistemində vəkillərin iştirakının çox spesifik cəhətləri vardır. Cinayət işləri üzrə müdafiəni ya təqsirləndirilən şəxslərin seçimi üzrə müəyyən olunan, ya da pulsuz hüquqi yardım qaydasında təyin olunan vəkillər həyata keçirir, vəkil tutulması çoxsaylı rəsmiyyətçiliklə başa gəlir. Qanuna uyğun olaraq təqsirləndirilən ikidən artıq müdafiəçiyə malik ola bilməz. Mülki işlərin mühakimə araşdırılması zamanı, tərəflər bir qayda olaraq, vəkillərlə təmsil olunmalıdır. Kassasiya Məhkəməsində və digər yüksək məhkəmələrdə mülki və cinayət işlərində, vəkillik lisenziyasına malik olan istənilən vəkilin iştirakına yol verilmir. Kassasiya Məhkəməsində və digər yüksək məhkəmələrdə yalnız Ali

Magistratura Şurasının təsdiq etdiyi siyahıya daxil olan ən təcrübəli və ixtisaslı vəkillərin çıxış etməsinə yol verilir.

Hal-hazırda İtaliyanın Ədalət mühakiməsi orqanları sırasında qeyri-dövlət məhkəmələri və dövlətin adından çıxış edən məhkəmələr fərqləndirilir. Aşağı pilləni mahiyyətə dövlət qurumuna daxil olmayan və mühakiməni ictimai əsaslarla həyata keçirən orqanlar təşkil edir. Məsələn, İtaliyada fəaliyyət göstərən mindən artıq konsiliatoru (barışdırıcılar) buna misal göstərmək olar. Konsiliatorların, yoldaşlıq məhkəmələrinin və onlara oxşar orqanların fəaliyyətində dövlət məcburiyyətinin bə'zi elementlərinin olmasına baxmayaraq, onların hamısı dövlət hakimiyyəti orqanlarından daha çox ictimai məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən orqanlardır.

Roman-german hüquq sistemində daxil olan əksər ölkələrdə, o cümlədən İtaliyada inzibati - ərazi bölgüsü ilə üst-üstə düşməyən xüsusi məhkəmə dairələri mövcuddur.

Dörd məhkəmə pilləsi roman-german hüquq sisteminin roman yarım-sistemində daxil olan Fransada, İtaliyada və bir sıra başqa ölkələrdə mövcuddur. Onların sayı inzibati - ərazi bölgüsü ilə deyil, fəaliyyətinin xarakterinə görə müxtəlif məhkəmələrin yaradılması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, bu qrup ölkələrdə bir çox hallarda mülki və cinayət məhkəmələrinin ayrıca sistemləri mövcuddur.

İtaliyada qeyd etdiyimiz konsiliatorlardan (onlar yalnız iddia qiyməti 1 milyon lirəyə qədər olan mülki işlərə baxır) əlavə, üç ilə qədər həbs cəzası nəzərdə tutulan cinayət işlərinə və mülki işlərə (daha mürəkkəb və çoxyüksək iddia qiyməti olan mülki işlərə) baxan pretorlar (birinci instansiya məhkəmələri) məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Hövbəti mərhələ cinayət işlərində səlahiyyəti olmayan və mülki işlərə baxan ümumi səlahiyyətli tribunallardır. Cinayət işlərinə iclasçıların iştirakı məcburi olan assizlər məhkəməsi baxır (prosesdə 2 hakim və 6 iclasçı iştirak edir). Daha yüksək pillə apellyasiya

məhkəmələridir. Məhkəmə sisteminin zirvəsi kassasiya məhkəməsidir. Onu bir çox hallarda İtaliyanın ali məhkəməsi adlandırırlar.

Nəticə

İtaliya Respublikası – ayrı-ayrı federalizm elementləri olan unitar dövlətdir.

İtaliya Respublikasının hüquq sistemi Roman-German hüquq ailəsinə daxildir, özü də məhz İtaliya Roma hüququnun yenidən işlənməsi əsasında formalaşmış Roman-German hüququnun «ilk vətənidir».

1865-ci ildə İtaliyada Mülki, Ticarət, Mülki-Prosessual və Cinayət–Prosessual Məcəllələr qəbul edildi. Həmin vaxt Ümumitalyan Cinayət Məcəlləsinin də qəbul edilməsinə hazırlıq gedirdi. 1882-ci ildə Ədliyyə Naziri Dzanardellinin rəhbərliyi altında tərtib edilmiş Cinayət Məcəlləsinin layihəsi burjua cinayət hüququnun neoklassik məktəbi ideyalarının səciyyəvi təzahürü hesab olunur: O cəzaların yüngülləşdirilməsi hallarının geniş sistemini, bir sıra liberal müddəaları, o cümlədən, ölüm cəzasından imtinanı nəzərdə tuturdu. Bu layihə yalnız 1889-cu ildə Birinci italyan Cinayət Məcəlləsinə çevrildi.

1865-ci ildə qəbul edilmiş məəcəllələrdən sonralar ikisi- 1882-ci ildə Ticarət Məcəlləsi və 1913-cü ildə Cinayət–Prosessual Məcəllə texniki – hüquqi cəhətdən xeyli təkmilləşdirildi. 1865-ci ildə qəbul edilmiş Mülki Məcəllə və Mülki–Prosessual məəcəllələr dövrü olaraq kiçik dəyişikliklərə məruz qalsa da daha uzun müddət yaşadı. Bu məəcəllələr müvafiq Napoleon məəcəllələri bazasında yaradılsa da, burjua cəmiyyətinin inkişafında bir çox yeni hadisələri və italyan şəraitinin özünəməxsusluğunu nəzərə almışdı.

İtalyada faşist diktaturası qurulduqdan sonra, əvvəlcə yalnız cinayət qanunvericiliyi və məhkəmə icraatı sistemi ciddi dəyişikliyə məruz qaldı. 1930-cu ildə o vaxtkı Ədliyyə Nazirinin adı ilə «Rokko Məcəlləsi» adlandırılan yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edildi və o, XX əsrin I yarısında burjua cinayət qanunvericiliyi tarixində ən

diqqətəlayiq hadisələrdən biri oldu. Bu Məcəllədə həm burjua cinayət hüququnun klassik məktəb tərəfindən işlənib hazırlanmış ənənəvi prinsipləri və institutları, həm də antropoloji-sosioloji istqamətin bəzi konsepsiyaları öz əksini tapmışdır. Bu məcəllənin səciyyəvi cəhəti sanksiyaların (xüsusilə siyasi cinayətlərə görə) xeyli gücləndirilməsi oldu. Bu Məcəllə 1 iyul 1931-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Onunla eyni vaxtda Cinayət-Prosessual Məcəllə də hazırlandı. 1930-cu ildə Cinayət Məcəlləsi ilə bir vaxtda qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə prosesual təminatları (o cümlədən müdafiə hüququ) kəskin məhdudlaşdıraraq icra hakimiyyətinə, polis, prokurorluq orqanlarına və hakimlərə təqsiirləndirilənin zərərinə olan geniş səlahiyyətlər vermişdir. Faşist rejimi cinayət-prosessual qanunvericiliyi 1947-ci il Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra dəfələrlə kifayət qədər mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1988-ci ildə İtaliya Respublikasının yeni Cinayət Prosesual Məcəlləsi qəbul edildi.

1942-ci ildə İtalyan qanunvericiliyinin Xüsusi hüquq sahəsi mühüm dəyişikliyə uğradı: yeni Mülki Məcəllə qəbul edildi. O, hüquqi problemlərin geniş dairəsini, o cümlədən ticarət hüququ məsələlərini də tənzimləyirdi. 1942-ci ildə həmçinin Mülki-Prosessual Məcəllə və müstəqil Naviqasiya Məcəlləsi qəbul edildi. Naviqasiya Məcəlləsi və 1988-ci ildə yeni redaksiyada qəbul edilmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə istisna olmaqla, 1930-1932-ci illərdə qəbul edilmiş məcəllələr indinin özündə də fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Mussolini rejiminin süquta uğraması, onlardan yalnız faşist ideologiyasını əks etdirən nisbətən az sayda normaların, o cümlədən cəza və əmək münasibətləri sahəsində normalann sıradan çıxarılmasına gətirdi.

Faşist hakimiyyətinə qədər cinayət məhkəmə sistemi barışdırıcı hakim olan pretoralardan ibarət idi. Onlar həm müstəntiq həm də ittihamçı qismində çıxış edərək kral prokuroruna tabe idi. Faşist hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra əlavə olaraq antifaşist ruhlu

insanlara divan tutmaq vaistəsi ilə polis tribunaları yaradılmışdır. İbtidai istintaqda təqsirlilik prezumpsiyası hökm sürürdü. Bu vəziyyət Faşist hakimiyyəti devrilənə qədər davam etdi.

İtaliyanın ali dövlət təsisatların içərisində Konstitusiya Məhkəməsi xüsusi yer tutur. 1947-ci il Konstitusiyasına əsasən, o qanunvericilik normalarının Konstitusiyaya uyğun olmaması və həm də onların ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etmək hüququna malikdir.

Ümumi məhkəmələr sistemində Ali Kassasiya Məhkəməsi başçılıq edir. O, mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmələrin qərarlarından edilən şikayətlərə, həmçinin məhkəmələrin səlahiyyətləri haqqında mübahisələrə sonuncu instansiya kimi baxaraq, «qanuna dəqiq riayət edilməsini və bir cür şərh edilməsini, milli hüququn birliyini» təmin edir. Onun həm mülki və həm də cinayət işləri üzrə ayrı-ayrı 3 palatası vardır. Palatalara sədr başçılıq edir və işi 7 hakimdən ibarət tərkibdə dinləyir.

Tribunallar birinci instansiya məhkəməsi kimi pretorların səlahiyyətindən yuxarı olan cinayət və mülki işlərə, II instansiya kimi isə, pretorların çıxardığı məhkəmələrdən və qərarlardan edilən apellyasiya şikayətlərinə baxır. Daha ciddi cinayət işləri andlılar məhkəmələrinin səlahiyyətinə daxildir.

Hakimlər ədliyyə nazirinin təqdimatı ilə Prezident tərəfindən, bir qayda olaraq, ali hüquq təhsili olan, Ədliyyə Nazirliyinin kursunu bitirən və müsabiqədən keçdikdən sonra məhkəmə auditoru (stajor) sıralarına daxil edilmiş şəxslər arasından təyin olunur.

İtaliyada hüququn əsas mənbəyi qanunvericilik və digər normativ-hüquqi aktlardır. İtaliyanın qüvvədə olan qanunvericiliyi sistemində XX əsrdə Qərbin ən demokratik konstitusiyalarından biri olan 1947-ci il Konstitusiyası mühüm rol oynayır. O, təkcə özündən sonra məcəllələrə və digər qanunlara edilən dəyişikliklərə deyil, həm də

əvvəl qəbul edilmiş normaların tətbiq edilməsinə mühüm təsir göstərdi.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş dövlətlərin hüquq sistemlərinin, xüsusilə də İtaliya Respublikasının hüquq sisteminin öyrənilməsi yaşadığımız dövrdə vətəndaş cəmiyyəti qurmaq, hüquqi dövlətin formalaşdırılması və inkişafı, hüququn demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi təcrübəsindən faydalanmaq baxımından olduqca vacib və əhəmiyyətli bir addımdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

a) Xüsusi ədəbiyyat siyahısı:

Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. B., 1988.

Məlikova M.F., Nəbiyev E.Q. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi.

I hissə. Bakı, 1997

Məlikova M.F., Nəbiyev E.Q. Müasir ölkələrin dövlət və hüquq tarixi.

II hissə. Bakı, 2003

Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ.V.İ.Çirkin. Bakı .2000.

A History of Fascism, Stanley G. Payne, Italian Fascism

Indro Montanelli; Storia d'italia, vol 6, page 215

Алексеев С.С. Проблемы теории права. М., 1972

OHCHR, The Italian Judicial System.

https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IJudiciary/JudicialCouncils/Italy_2.pdf

Барциц И. Н. Типология современных правовых систем. М., 2000.

Давид Р. «Основные правовые системы современности» М., 1988

Решетников Ф.М. «Правовые системы стран мира» М.,1993

Жалинский А., Рёрихт А. Введение в немецкое права. М., 2001.

Жидков О.А. История буржуазного права. М., 1971

Зивс С.Л. Источник права. М., 1981

Гегель Г. Философия права. М., 1995

Дембо Л.И. «О принципах построения системы права» Сов. гос и права, 1956.

Источники итальянского права // Советское государство и право. 1983. № 10. С. 126–130.

Италия. Конституция и законодательные акты. М., 1988.

- Конституционное право зарубежных стран. Под ред. М.В.Баглай, Ю.И.Лейбо, Л.М.Ентина. М., 2000.
- Конституционное право зарубежных стран. Под ред. А.А.Мишин. М., 1999
- Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть под ред. Б.А.Страшун. Москва 1996.
- Ливанцев К.Е. История буржуазного государства и права. Л., 1986
- Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения. М., 2002
- Общая Теория права. Курс лекций / Под ред. В.К. Бабаева. Нижний Новгород, 1993.
- Основы государства и права: Учебник / Под ред. О.Е. Кутафина. М., 1999
- Попов Николай Юрьевич. Правовая система Италии : Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1984.
- Российская юридическая энциклопедия .М.,1999.
- Саидов А.Х. «Введение в основные правовые системы современности» Ташкент, 1988
- Саидов А.Х. «Сравнительное правоведение» М., 2004
- Сухарев А.Я. «Правовые системы стран мира» Инфра-М 2003
- Судебные системы западных государств. М., 1991
- Теория государства и права. Учебник. Под ред. М.Н.Марченко. М., 2001.
- Теория государства и права. Курс лекций/ Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.,2000.
- Теория государства и права. Учебник/ Под ред. проф. М. Корельского и проф. В.Д.Перевалова.М., 2000
- Теория государства и права: Учебник / Под ред. С.С.Алексеева. М., 1998

- Теория государства и права: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. М., 1997
- Теория государства и права: Учебник . О.Ф. Скакун. Харьков, 2000
- Тихомиров Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996
- Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: Учебное пособие / Под ред. и с предисл. И.Д. Козочкина. М., 2003.
- Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть: Учебное пособие. М., 2003.
- Хропанюк И.Н. Теория государства и права: Учебное пособие / под ред. В.Г.Стрекозова. М., 2002
- Шершеневич Г.Ф., Философия права, Т.1, М., 1911
- Шебанов А.Ф. Форма советского прова. М., 1968
- Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Том 1: Основы. М., 2000.

b) Normativ hüquqi aktların siyahısı:

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995
- 2) İtaliya Respublikasının Konstitusiyası (Xarici dövlətlərin konstitusiyaları // "Qanun" Jurnalı.– № 3-4.– 1994.– S. 30-65)
- 3) Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2006.

Azər Nağıyev, Vüsal Mehdiyev

**İtaliya Respublikasının
dövlət və hüququnun inkişaf tarixi**

Monoqrafiya

Nəşriyyatın direktoru: Ş.M.Şəfizadə

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

E-mail: muallim.mmc@gmail.com

Kağız formatı: $60 \times 84^{1/16}$. Şərti ç.v.: 5,5. Sayı: 100